

Η ιστορία των σχέσεων ανάμεσα στην εβραϊκή κοινότητα Ιωαννίνων, τις ελληνοχριστιανικές αρχές και τους χριστιανούς κατοίκους της πόλης από το 1913 και την ένταξη των Ιωαννίνων στην Ελλάδα, μέχρι τον εκτοπισμό της πλειοψηφίας των Εβραίων της πόλης τον Μάρτιο του 1944.

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και Ανθρωπιστικών Επιστημών.

Καλύβας Δημήτρης

Αύγουστος 2022

Περίληψη

Η εργασία αυτή επικεντρώνεται σε ένα ζήτημα με πολλές επιμέρους διαστάσεις, που αφορά τις σχέσεις των Ρωμανιωτών εβραίων των Ιωαννίνων με τους χριστιανούς κατοίκους της πόλης την περίοδο 1913 έως και το έτος 1944 όταν και έλαβε χώρα ο συστηματικός εκτοπισμός τους από την πόλη. Στη διπλωματική, γίνεται αναφορά σε κομβικής σημασίας ιστορικά γεγονότα τα οποία και καθόρισαν την πορεία της χώρας σε διεθνές επίπεδο καθώς και τις κοινωνικές σχέσεις στο εσωτερικό του κράτους. Μεταξύ των σημαντικότερων γεγονότων που αναλύονται είναι το Πρωτόκολλο της Κέρκυρας το 1914, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική καταστροφή του 1922 καθώς και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Τα γεγονότα αυτά μελετώνται κριτικά, αφενός λόγω του ότι οδήγησαν στην αλλαγή των συνόρων του κράτους και, άρα, της σύνθεσης του πληθυσμού, όπως και, αφετέρου, λόγω του ότι οδήγησαν σε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μεταβολές. Λόγω του ότι η Ελλάδα ήδη αντιμετώπιζε προβλήματα σε επίπεδο παραγωγής, υποδομών και δυνατότητας εξυπηρέτησης των αναγκών του διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού της, καθώς και διατήρησης της ασφάλειας των συνόρων της, τα προβλήματα ήταν πολυάριθμα για την κυβέρνηση του κράτους. Οι μειονότητες αντιμετωπίστηκαν σταδιακά ως ένας πληθυσμός που «επιβάρυνε» το κράτος και την κοινωνία, αν και αυτό δεν παρατηρήθηκε σε συστημικό, κατ' ανάγκη, επίπεδο, όσο περισσότερο ανάμεσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς. Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων, αντίστοιχα, την περίοδο που μελετάται, παρότι διέθεταν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις με τα λοιπά μέλη της κοινωνίας της πόλης, αντιμετώπιζαν κοινωνικό ρατσισμό που προέρχονταν κυρίως από το φόβο και την ανασφάλεια. Ωστόσο, μέχρι και την κατάληψη των Ιωαννίνων από τις γερμανικές δυνάμεις, τα μέλη της κοινότητας δεν αντιμετώπισαν συστηματικές διακρίσεις, ιδίως από μέρους του κράτους. Η κατάσταση επιδεινώθηκε άμεσα την περίοδο 1943 – 1944 οδηγώντας σε θανάτους εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλη την Ευρώπη, μαζικές διώξεις και κύματα μετανάστευσης από την Ελλάδα σε άλλα γειτονικά και ασφαλέστερα κράτη. Το Ολοκαύτωμα έμελλε να αλλάξει για πάντα τη σύσταση του πληθυσμού στα Ιωάννινα και την Ελλάδα και να αποτελέσει ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Λέξεις κλειδιά

Ολοκαύτωμα, Εβραίοι, Ρωμανιώτες, σχέσεις Ελλήνων Εβραίων, Ιωάννινα.

Abstract

This work focuses on an issue with many individual dimensions, which concerns the relations of the Romaniotes Jews of Ioannina with the Christian residents of the city in the period 1913 until the year 1944 when their systematic displacement from the city took place. In this thesis, reference is made to key historical events which determined the course of the country at the international level as well as the social relations within the state. Among the most important events analyzed are the Corfu Protocol signed in 1914, World War I, the Asia Minor disaster of 1922 (Mikrasiatiki Katastrofi) as well as World War II. These events are studied critically, on the one hand, because they led to the change of the state's borders and, therefore, the composition of the population, as well as, on the other hand, because they led to social, political and economic changes. Due to Greece already facing problems in terms of production, infrastructure and the country's ability to serve the needs of its ever-growing population, as well as maintaining the security of its borders, the problems were numerous for the state government. Minorities were gradually treated as a population that "burdened" the state and society, although this was not observed at a systemic, necessarily, level, more so among social formations. The Romaniotes Jews of Ioannina, respectively, in the period under study, although they had equal rights and obligations with the other members of the city's society, faced social racism that came mainly from fear and insecurity. However, until the occupation of Ioannina by the SS army (German forces), the members of the community did not face systematic discrimination, especially by the state. The situation immediately worsened in the period 1943 – 1944 leading to the deaths of millions of people across Europe, mass persecutions and waves of emigration from Greece to other neighboring and safer states. The Holocaust was to forever change the composition of the population in Ioannina and Greece and to constitute one of the most horrendous crimes against humanity.

Keywords

Holocaust, Jews, Romaniotes, relations of Greek Jews, Ioannina.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	
Περίληψη.....	1
Λέξεις κλειδιά	1
Abstract	2
Keywords	2
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
Συντομογραφίες	4
Εισαγωγή.....	5
Κεφάλαιο 1: Η κατάκτηση των Ιωαννίνων από τον ελληνικό στρατό και οι συνέπειες για την εβραϊκή κοινότητα	9
1.1 Τα σημαντικότερα γεγονότα	9
1.2. Επιδράσεις εξελίξεων στην εβραϊκή κοινότητα	11
1.3. Συμπεράσματα κεφαλαίου	15
Κεφάλαιο 2. Διακοινοτικές σχέσεις στην περίοδο 1913-1939.....	17
2.1. Ιστορικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο στην Ελλάδα το διάστημα 1913-1918.	18
2.2. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο Μεσοπολέμου.....	23
2.3. Σχέσεις Εβραίων και Χριστιανών	25
2.4 Οι σχέσεις της εβραϊκής και της χριστιανικής κοινότητας και η κατάσταση του πληθυσμού το διάστημα 1930-1939.....	30
2.5. Συμπεράσματα κεφαλαίου	31
Κεφάλαιο 3: Οι συνθήκες ζωής της εβραϊκής κοινότητας την περίοδο της ιταλικής και γερμανικής κατοχής και η εφαρμογή των αντισημιτικών μέτρων	32
3.1. Το χρονικό της κατάκτησης της πόλης από τις ιταλικές και γερμανικές κατοχικές δυνάμεις.....	32
3.2 Η ζωή των Εβραίων στην ιταλική και γερμανική κατοχή.....	33
3.3. Συμπεράσματα κεφαλαίου	37
Κεφάλαιο 4: Ο εκτοπισμός των Εβραίων των Ιωαννίνων και η στάση των χριστιανικών θεσμών και των κατοίκων της πόλης απέναντι σε αυτόν.	39

4.1 Τα σημαντικότερα γεγονότα	39
4.2 Η στάση των Χριστιανών απέναντι στον εκτοπισμό των Εβραίων	44
4.3. Συμπεράσματα κεφαλαίου	48
Κεφάλαιο 5: Συμπεράσματα	49
5.1. Συμπεράσματα της ανάλυσης.....	50
5.2. Περιορισμοί της μελέτης.....	52
5.3. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα	53
Βιβλιογραφία.....	55

Συντομογραφίες

	Ανάλυση συντομογραφίας
AIU	Alliance Israelite Universelle
p.	Page
pp.	Pages
μ.Χ.	μετά Χριστόν
π.Χ.	προ Χριστού
σ.	Σελίδα
σσ.	Σελίδες

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται τις σχέσεις της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων με τις ελληνοχριστιανικές αρχές και τους Χριστιανούς κατοίκους της πόλης από το 1913, όταν η πόλη προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος, μέχρι τον εκτοπισμό των Εβραίων από τις κατοχικές αρχές, το Μάρτιο του 1944. Στο πλαίσιο αυτό, μελετώνται πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές συναφείς με το θέμα, ώστε να παρουσιαστεί το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο και να αναλυθούν οι σχέσεις αυτές σε κάθε περίοδο της εξεταζόμενης εποχής.

Η Εβραϊκή Ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων είναι μία από τις παλαιότερες εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα, αφού η ύπαρξή της στην περιοχή χρονολογείται από τους Ελληνιστικούς χρόνους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Καρατζά (2014, σσ. 12-13), η παρουσία των εβραίων στα Ιωάννινα αναφέρεται από τον 9ο μ.Χ. αιώνα όταν και ιδρύθηκε η πόλη, αν και υπάρχουν αποδείξεις πως είχαν μετακινηθεί στην περιοχή αυτή εκδιωγμένοι εβραίοι από την Ιερουσαλήμ και άλλες περιοχές της Μέσης Ανατολής.

Επιπλέον, άλλες έρευνες όπως αυτή του Balodimas-Bartolomei (2016, p. 43), κάνουν αναφορές σε κοινότητες εβραίων στην κεντρική και νότια Ελλάδα την κλασική περίοδο. Οι κοινότητες αυτές εντοπίζονταν, κατά κύριο λόγο, στην περιοχή μεταξύ της Βοιωτίας και της Αθήνας τον 4ο π.Χ. αιώνα. Ωστόσο, υπάρχουν δείγματα παρουσίας εβραϊκών κοινοτήτων και στη νησιωτική Ελλάδα, για παράδειγμα, στο νησί της Δήλου από τον 2ο π.Χ. αιώνα.

Από το 1913 και μετά η Εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων εντάσσεται στα εθνικά πλαίσια του ελληνικού κράτους, ενώ το 1944 γνωρίζει την πιο τραγική στιγμή της ιστορίας της, μετά τον εκτοπισμό της συντριπτικής πλειοψηφίας των Ιωαννιτών Εβραίων στο Άουσβιτς στις 25 Μαρτίου (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, 2020). Στην παρούσα μελέτη, επιχειρείται το να αναδειχθεί το πολύμορφο πλέγμα των σχέσεων της τοπικής Εβραϊκής κοινότητας με τις διοικητικές, πολιτικές και οικονομικές ελίτ της πόλης και να διερευνήσουμε τις σχέσεις ανάμεσα στους Εβραίους με τον ευρύτερο τοπικό χριστιανικό πληθυσμό.

Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων αποτελούσαν μία από τις τελευταίες κοινότητες Ρωμανιωτών στον ελλαδικό χώρο, αν και, στη Θεσσαλονίκη, την Πρέβεζα και την Αθήνα εντοπίζονταν και άλλες κοινότητες Εβραίων, που, ωστόσο, ήταν, κατά βάση, Σεφαραδίτες. Η μειονότητα των Ρωμανιωτών συγκεντρώνονταν κατά βάση στα Ιωάννινα και, σε αντίθεση με τους Σεφαραδίτες που διατηρούσαν στοιχεία της εβραϊκής γλώσσας (γίβανικά), μιλούσαν κυρίως την ελληνική γλώσσα (Balodimas-Bartolomei, 2016, p. 244).

Τα Ιωάννινα, ωστόσο, σημειώνεται και πως αποτελούν μια ιδιάζουσα περίπτωση σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση και την κουλτούρα, λόγω του ότι η εβραϊκή κοινότητα διέθετε, μετά την ενσωμάτωση των Ιωαννίνων στην Ελλάδα, δικά της σχολεία και σωματεία. Αναλυτικά, τόσο κατά την τουρκοκρατία όσο και την περίοδο από την ενσωμάτωση των Ιωαννίνων στην Ελλάδα και έπειτα, τα μέλη της Εβραϊκής κοινότητας φοιτούσαν στα σχολεία αρρένων και θηλέων, ομιλούσαν την ελληνική και συμμετείχαν στην εμπορική δραστηριότητα. Επίσης, ωστόσο, οι άρρενες που ήταν μέλη της κοινότητας, από το 1905 και μετά, μπορούσαν να λάβουν εκπαίδευση σε επαγγελματικό σχολείο για να διδαχθούν συγκεκριμένες «τέχνες» όπως αυτή του ωρολογοποιού και του μαραγκού (Κοτρώτσιου, 2021, σσ. 14-15).

Το χρονικό πλαίσιο της ερευνητικής εστίασης εκκινά από την περίοδο που ακολούθησε την ενσωμάτωση των Ιωαννίνων στην Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους της περιόδου 1912 – 1913 και έως το 1943 - 1944. Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα, το οποίο διαπερνά την εξέταση αυτής της περιόδου, αφορά στις συνέπειες που συνεπάγονταν για την Εβραϊκή κοινότητα, η μετάβαση της από το πολυεθνικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα εδαφικά πλαίσια του Ελληνικού εθνικού κράτους (Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, 2010, σσ. 106-107).

Ως εκ τούτου θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα έχοντας υπόψη το σύνθετο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής η οποία μελετάται:

- Τι άλλαξε για την ζωή των Εβραίων της πόλης μετά την ένταξη τους στην Ελλάδα;
- Πως αντιμετωπίστηκαν από τον Ελληνικό στρατό μετά την κατάληψη της πόλης από τους Έλληνες στρατιώτες;

- Με ποιόν τρόπο αντιμετωπίστηκαν από τους Χριστιανούς της πόλης τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν την ενσωμάτωση των Ιωαννίνων;

Εν συνεχεία, αναλύεται η διαδρομή των διακοινοτικών σχέσεων την περίοδο του Μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα, επιχειρείται η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίον διαμορφώθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα σε Εβραίους και Χριστιανούς μέσα στα πλαίσια των κυρίαρχων πολιτικών που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου, οι οποίες στόχευαν την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και την εθνική ομογενοποίηση της ελληνικής επικράτειας. Ταυτόχρονα, μελετάται η οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της τοπικής Εβραϊκής κοινότητας αυτήν την χρονική περίοδο και ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίστηκε η αρχηγεία της κοινότητας την κοινωνική και διοικητική της υπόσταση μέσα στο ταραγμένο πολιτικό και κοινωνικό τοπίο του Εθνικού Διχασμού. Επιπροσθέτως, αναλύεται το φαινόμενο του οικονομικού ανταγωνισμού ανάμεσα στις δύο κοινότητες στον επαγγελματικό χώρο του εμπορίου.

Η τελευταία χρονική περίοδος η οποία εξετάζεται αφορά στην περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής. Το πρώτο σκέλος της έρευνας αφορά την περίοδο της Ιταλικής κατοχής 1941 – 1943, καθώς επιχειρείται να διαπιστωθεί ο τρόπος με τον οποίον επηρεάστηκε κοινωνικά και οικονομικά η Εβραϊκή κοινότητα. Η περίοδος η οποία και μελετάται κριτικά είναι αυτή που καλύπτει τα έτη από την κατοχή της πόλης από τους Ιταλούς και ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι διακοινοτικές σχέσεις εκείνη την περίοδο.

Το δεύτερο σκέλος αφορά στην περίοδο που ακολούθησε την συνθηκολόγηση της Ιταλίας (1943), που είχε ως αποτέλεσμα την φυγή των Ιταλικών στρατευμάτων από τα Ιωάννινα και την κατάκτηση της πόλης από τους Γερμανούς Ναζί, μέχρι το Μάρτιο του 1944, όταν συντελέστηκε ο εκτοπισμός των Εβραίων της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους μεταβλήθηκαν οι συνθήκες ζωής για τους Εβραίους των Ιωαννίνων μετά τον έλεγχο της πόλης από τους Ναζί, η εφαρμογή των αντισημιτικών μέτρων, η στάση της πλειοψηφίας των χριστιανών κατοίκων των Ιωαννίνων απέναντι στον ναζιστικό αντισημιτισμό, καθώς και η στάση όλων αυτών απέναντι στον εκτοπισμό των Εβραίων συμπολιτών τους στο Άουσβιτς.

Η μελέτη αναπτύσσεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η περίοδος από την προσάρτηση της πόλης των Ιωαννίνων στο ελληνικό κράτος μέχρι το

τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζονται ζητήματα που αφορούν στην Εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο, εξετάζονται αντίστοιχα ζητήματα από την περίοδο της ιταλικής και της γερμανικής κατοχής. Το τέταρτο κεφάλαιο, αναφέρεται στον εκτοπισμό των Εβραίων των Ιωαννίνων στο Άουσβιτς και στη στάση των χριστιανικών αρχών και των κατοίκων των Ιωαννίνων απέναντι στο γεγονός αυτό. Τέλος, παρατίθενται τα σημαντικότερα συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη.

Η σημασία και η συμβολή της διπλωματικής αυτής έγκειται στο γεγονός πως αποσκοπεί στο να καλύψει ένα υπάρχον ερευνητικό κενό που αφορά την ανάλυση και κριτική αξιολόγηση της εξέλιξης των σχέσεων των χριστιανικών και εβραϊκών κοινοτήτων στα Ιωάννινα. Η εκπαίδευση, πράγματι, των Ελλήνων σε σχέση με το Ολοκαύτωμα έχει εξελιχθεί στον 21ο αιώνα ωστόσο, μέχρι και σήμερα, οι νέοι διαθέτουν ιδιαίτερα περιορισμένη αντίληψη και γνώσεις σε σχέση με την ιστορία των εβραίων στην Ελλάδα.

Ακόμη λιγότερο συζητάται η ιστορία των Ρωμανιωτών εβραίων στη χώρα, η πλειονότητα εκ των οποίων κατοικούσε στην πρωτεύουσα της Ηπείρου, τα Ιωάννινα. Η ιστορία των πληθυσμών αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι η παρουσία τους εντοπίζεται στην ιστορία, την παράδοση, τη γλώσσα, τα έθιμα και την αρχιτεκτονική της πόλης, παρότι σχεδόν το 90% βρήκε φρικτό θάνατο σε κρεματόρια και η πλειονότητα των επιζώντων μετανάστευσε στο εξωτερικό. Σήμερα, η παρουσία Ρωμανιωτών εβραίων στην Ελλάδα είναι ελάχιστη, ωστόσο, η ιστορία τους παραμένει σημαντική. Η ακαδημαϊκή έρευνα σε σχέση με τη θέση τους στην γιαννιώτικη κοινωνία και στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους με τη σημερινή του μορφή, αποτελεί ένα αντικείμενο που δεν έχει σε καμία περίπτωση κορεστεί- αντίθετα, οι αναφορές και εμπειριστατωμένες αναλύσεις αναφορικά με την εβραϊκή μειονότητα στα Ιωάννινα είναι μάλλον περιορισμένες. Αυτό το κενό καλείται να καλύψει η παρούσα διπλωματική.

Κεφάλαιο 1: Η κατάκτηση των Ιωαννίνων από τον ελληνικό στρατό και οι συνέπειες για την εβραϊκή κοινότητα

Η Διάσκεψη των Πρεσβευτών ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 1912 όταν οι Βαλκάνιοι σύμμαχοι συμφώνησαν σε ανακωχή, ωστόσο η Ελλάδα δε συμμετείχε. Αν και αρνήθηκε την ανακωχή για να εκπληρώσει τον στόχο της κατάληψης όλης της Ηπείρου, οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις είχαν επιτρέψει ακόμη στην Ελλάδα να στείλει αντιπροσωπεία στη διάσκεψη λόγω των διαφόρων εδαφικών της αξιώσεων και του Αλβανικού ζητήματος (Duggan, 1913, pp. 629-631).

Ενώ γίνονταν διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο, ο ελληνικός στρατός συνέχισε την εκστρατεία του με την υπόθεση ότι οποιαδήποτε κατεχόμενη περιοχή στην Ήπειρο θα έπρεπε να ενσωματωθεί δικαιωματικά στο ελληνικό κράτος, ειδικά εάν ο πληθυσμός είχε χριστιανική πλειοψηφία. Καθώς η ελληνική εκστρατεία συνεχιζόταν στην περιοχή, τοπικά παραστρατιωτικές ομάδες συνέχισαν να συγκρούονται και να προκαλούν καταστροφές. Στις περιοχές της Πρέβεζας, του Λούρου και της Παραμυθιάς, οι συγκρούσεις μεταξύ ελληνικών και αλβανικών συγκροτημάτων υπό μουσουλμανική ηγεσία κατέστρεψαν την ύπαιθρο και σχεδόν όλα τα χωριά, καθιστώντας αυτές τις περιοχές ουσιαστικά ακατοίκητες. Οι βαλκανικοί πόλεμοι οδήγησαν στη δημιουργία ενός κύματος προσφύγων που μετακινήθηκε ανάμεσα στις περιοχές της Ελλάδας οι οποίες και επηρεάστηκαν από τις συγκρούσεις του ελληνικού στρατού με τις δυνάμεις των άλλων βαλκανικών κρατών (Kinley, 2021, pp. 9-10).

1.1 Τα σημαντικότερα γεγονότα

Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Βαλκανικού πολέμου (1912 - 1913), η πλέον σημαντική αντιπαράθεση ανάμεσα στον ελληνικό στρατό και την Οθωμανική αυτοκρατορία είναι εκείνη στο μέτωπο της Ηπείρου, και συγκεκριμένα για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Ειδικότερα, οι συγκρούσεις μεταξύ τους ξεκίνησαν το Νοέμβριο του 1912 και έληξαν τον Φεβρουάριο του 1913, διαρκώντας για 85 ημέρες. Η έκβαση αυτής της μάχης ήταν νικητήρια για τον ελληνικό στρατό, ενώ οι δυνάμεις των Οθωμανών παραδόθηκαν στον επικεφαλής Κωνσταντίνο Α΄. Καθώς ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος, τα στρατεύματα των Ελλήνων συγκεντρώθηκαν στην Άρτα, διατηρώντας αρχικά στάση άμυνας, καθώς επιδίωκαν να εξασφαλίσουν την περιοχή της μεθορίου. Οι δυνάμεις του ελληνικού στρατού υστερούσαν αριθμητικά σε σχέση με τις δύο οθωμανικές μεραρχίες, των οποίων διοικητής ήταν ο στρατηγός Εσάτ Πασά,

γεννηθείς στα Ιωάννινα. Ωστόσο, η ελληνική πλευρά αφού θα ολοκλήρωνε τις πολεμικές επιχειρήσεις στην περιοχή της Μακεδονίας, θα ενισχυόταν με στρατεύματα. Στη δεύτερη κιόλας μέρα, δηλαδή στις 6 Οκτωβρίου, το κλίμα προμήνυε πως θα ακολουθούσε μία μεγάλη αναμέτρηση ανάμεσα στα στρατεύματα (Σαν Σήμερα, χ.χ.).

Οι ελληνικές στρατιές επιτέθηκαν και κατέλαβαν στις 12 Οκτωβρίου, τη Φιλιπιάδα και μετά λίγες ημέρες, δηλαδή στις 21 Οκτωβρίου, την Πρέβεζα. Επόμενος στόχος θα ήταν η πεδιάδα των Ιωαννίνων, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένες οι οθωμανικές δυνάμεις. Ωστόσο οι Έλληνες έπαυσαν την επιχείρηση, καθώς οι Οθωμανοί είχαν ενισχυθεί ήδη από την περιοχή του Μοναστηρίου. Δεν μπορούσαν να τους αντιμετωπίσουν αφενός μεν λόγω της αριθμητικής υπεροχής των Οθωμανών, αφετέρου δε επειδή επικρατούσαν δυσμενείς καιρικές συνθήκες στην περιοχή. Ένα ακόμα εμπόδιο για την κατάληψη των Ιωαννίνων ήταν ο ορεινός όγκος του Μπιζανίου, όπου είχαν τοποθετηθεί οχυρά, τα οποία είχαν ενισχυθεί με πέντε μόνιμα πυροβολεία (Σαν Σήμερα, χ.χ.).

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως η ελληνική κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Ελευθέριου Βενιζέλου, επιθυμούσε διακαώς την απελευθέρωση της Ηπείρου, πριν την πραγματοποίηση συνθηκολόγησης ανάμεσα στα κράτη που συμμετείχαν στον πόλεμο στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου, η οποία ακόμα εξελισσόταν. Για αυτό το λόγο, εστάλη ακόμα μία μεραρχία για να ενισχύσει τη στρατιά της Ηπείρου, με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Σαπουντζάκη. Στις 29 του Νοέμβρη μάλιστα επιτέθηκαν εναντίον των οχυρών του Μπιζανίου, ωστόσο η επιχείρηση είχε αρνητική έκβαση, γεγονός που θορύβησε ιδιαίτερα τους κυβερνητικούς κύκλους (Πλουμίδης, 2013, σσ. 432-436).

Λίγες μέρες αργότερα, δηλαδή στις 8 του Δεκέμβρη απεστάλησαν στην Ήπειρο ακόμα δύο μεραρχίες και στις 9 Δεκέμβρη, αποφασίστηκε από το Υπουργικό Συμβούλιο η αποπομπή του Σαπουντζάκη. Στις 3 Ιανουαρίου του 1913, εστάλη διαταγή στο Στρατηγείο της Ηπείρου, με την οποία ανακοινωνόταν η αντικατάσταση του από τον Κωνσταντίνο Α΄ και δόθηκε οδηγία ρητής απαγόρευσης οποιασδήποτε επέμβασης, πριν να φτάσει στο στρατόπεδο ο νέος επικεφαλής. Ωστόσο, στο μεσοδιάστημα ένα αυτοκίνητο, μέσα στο οποίο βρίσκονταν δύο άντρες, αυτομόλησε προς τις οθωμανικές γραμμές. Ο Σαπουντζάκης επειδή είχε πληγωθεί το γόνητρο του από την αποπομπή που επιβλήθηκε, διεμήνυσε στο αρμόδιο Υπουργείο πως υπάρχει

σοβαρό ενδεχόμενο οι δύο άντρες να προβούν σε αποκαλύψεις προς τους Οθωμανούς, σχετικά με τον τρόπο διάταξης των ελληνικών στρατευμάτων (Σαν Σήμερα, χ.χ.).

Με αυτό το επιχείρημα, προσπάθησε να πείσει το κυβερνητικό επιτελείο πως η αποτελεσματική λύση είναι μία επιθετική επιχείρηση πριν ακόμα φτάσει ο Κωνσταντίνος. Αυτό που πρότεινε έγινε δεκτό και στις 7 Ιανουαρίου, πραγματοποιήθηκε η επίθεση στο Μπιζάνι. Και πάλι όμως, η απόπειρα απέβη για ακόμα μία φορά άκαρπη, και μάλιστα είχε ως αποτέλεσμα απώλειες του ελληνικού στρατεύματος. Σε τρεις μέρες, ο Κωνσταντίνος έφτασε και αφού ενημερώθηκε για όσα εκτυλίχθηκαν, διέταξε την κατάπαυση του πυρός. Ο στρατός ήταν αποδεκατισμένος, κυρίως λόγω των κρυοπαγημάτων που υπέστησαν οι άντρες αλλά και της υπερκόπωσής τους. Αριθμητικά οι απώλειες των ανδρών ήταν σημαντικές αφού από τους 40.000 μάχιμους μειώθηκαν στους 28.000. Για αυτό το λόγο, ο νέος επικεφαλής αιτήθηκε ενισχύσεις, ωστόσο ο Βενιζέλος αρνήθηκε να διαθέσει και άλλες στρατιωτικές μονάδες από το μέτωπο της Μακεδονίας. Στη συνέχεια, οι Μεραρχίες της Στρατιάς Ηπείρου μετακινήθηκαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης (Σαν Σήμερα, χ.χ.).

1.2. Επιδράσεις εξελίξεων στην εβραϊκή κοινότητα

Η εγκατάσταση των Εβραίων στα Ιωάννινα χρονολογείται από τότε που ιδρύθηκε η πόλη των Ιωαννίνων ενώ υπάρχουν μαρτυρίες και για εγκαταστάσεις πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της (σημερινής) Ελλάδας ήδη από τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Στη βιβλιογραφία, αναφέρονται ως Ρωμανιώτες Εβραίοι, καθώς η γλώσσα ομιλίας τους ήταν η ρωμανική ελληνική, η οποία εμπλουτιζόταν με πολλές εβραϊκές λέξεις (Λουδάρου, 2016, σσ. 13-15). Η κοινότητα τους ήταν πολύ σημαντική και μάλιστα τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων φαίνεται πως αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα για τη σύσταση της ισραηλιτικής κοινότητας στην πόλη των Αθηνών, όπου και η παλαιά συναγωγή ονομάζεται «Γιαννιώτικη». Στα Ιωάννινα, ήταν εγκατεστημένοι σε διάφορες περιοχές και συγκεκριμένα στο Κάστρο της πόλης, όπου βρισκόταν η Συναγωγή, η οποία ονομαζόταν «μέσα Συναγωγή» (Εβραϊκό Μουσείο, 2020).

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, αρκετά από τα μέλη της κοινότητας κατοικούσαν και εκτός της περιοχής του Κάστρου. Η πιο σπουδαία γειτονιά ήταν εκείνη της Μεγάλης

Ρούγας, η οποία αποτελούσε την καρδιά της εβραϊκής κοινότητας. Εκεί ήταν χτισμένη η Νέα Συναγωγή (Καχάλ Καντόσς Χαντάσς), η οποία ονομαζόταν «έξω Συναγωγή». Το όνομα Μεγάλη Ρούγα χρησιμοποιούταν από τους Ιωαννίτες, αναφερόμενοι στην οδό Γιοσέφ Ελιγιά. Δίπλα στη Συναγωγή της Μεγάλης Ρούγας ήταν χτισμένο από το 1904 το σχολείο της Alliance Israelite Universelle, του οποίου η ενεργή λειτουργία διήρκεσε με αρκετές δυσκολίες μέχρι και την έναρξη του πολέμου (Εβραϊκό Μουσείο, 2020; Βλάχου, Κοτζόγλου και Παπαδοπούλου, 2014; Dalven, 1990). Αξίζει να σημειωθεί πως η δράση Alliance Israelite Universelle (AIU) θεωρήθηκε αντισιωνιστική, καθώς τονίζονταν στους μαθητές η συμβολή των ελληνικών καταβολών στην πολιτισμική κληρονομιά τους (Kourmantzi, 2017, σ. 324).

Οι σχέσεις ανάμεσα στους Εβραίους και τους ντόπιους Γιαννιώτες έχουν προσδιοριστεί από μία σειρά ιστορικών γεγονότων. Προκειμένου όμως να εξεταστεί το είδος των σχέσεων που διαμορφώθηκε ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών πολέμων, κρίνεται απαραίτητο να αναφερθεί εν συντομία τι συνέβαινε στα χρόνια της Επανάστασης και εξής. Ειδικότερα, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι κάτοικοι των Ιωαννίνων ήλπιζαν για την ενσωμάτωσή τους στο νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος. Την περίοδο, ωστόσο, αυτή, τα Ιωάννινα απορροφούσαν το μεγαλύτερο μέρος των εισαγόμενων προϊόντων στην Ήπειρο και διέθεταν μια ισχυρή εμπορική τάξη (Γεωργόπουλος, 2003, σσ. 314-317).

Ωστόσο, στα Ιωάννινα, υπήρχαν και σημαντικά προβλήματα στο επίπεδο ζωής των πολιτών, κυρίως λόγω της μεγάλης έλλειψης υποδομών. Οι απαρχαιωμένες οδοί, οι περιορισμένες δίοδοι εμπορίου καθώς και οι συχνές καταστροφές που προέκυπταν λόγω της ύπαρξης συμμοριών ληστών στην Ήπειρο, επιδρούσε επίσης κατασταλτικά στη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας. Επιπροσθέτως, λόγω και της διατήρησης της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή, ο μουσουλμανικός πληθυσμός είχε έντονη παρουσία. Ωστόσο, μόνο στην Πρέβεζα παρουσιάζονταν αύξηση της επιρροής του μουσουλμανικού στοιχείου στην οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της Ηπείρου με τους χριστιανικούς πληθυσμούς να αυξάνονται σε κάθε άλλη πόλη της περιοχής αυτής (Γεωργόπουλος, 2003, σσ. 320-323).

Από την άλλη, ο εβραϊκός πληθυσμός της Ηπείρου αυξανόταν επίσης. Στα Ιωάννινα και την Άρτα, ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού παρέμενε σταθερά στο +1,8% περίπου ανά έτος παρά την αστικοποίηση και το δημογραφικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν

άλλοι πληθυσμοί στην Ήπειρο (Γεωργόπουλος, 2003, σ. 321). Το γεγονός πως διαφορετικές φυλετικές ομάδες συνυπήρχαν σε διαφορετικές περιοχές της Ηπείρου χωρίς, ωστόσο, να υπάρχουν και οι ανάλογες ρυθμίσεις και προβλέψεις για τα δικαιώματα των πολιτών είχε αρνητικό αντίκτυπο στις σχέσεις ανάμεσα στη μουσουλμανική, τη χριστιανική και την εβραϊκή κοινότητα (Κοκολάκης, 1993; Γεωργόπουλος, 2003, σσ. 323-325).

Όπως αναφέρει ο Oswald (2007, pp. 131-133), παρότι οι Εβραίοι αποτελούσαν μια πληθυσμιακή ομάδα με παρουσία αιώνων στην περιοχή της Ηπείρου, υπήρχαν ελάχιστοι νόμοι που κατοχύρωναν τα δικαιώματα των διαφορετικών μειονοτήτων στην περιοχή και, όταν αυτοί υπήρχαν, σπανίως εφαρμόζονταν. Μάλιστα, η ένταξη νέων μελών στην κοινωνία των Ιωαννίνων, ιδίως Ελλήνων από άλλες περιοχές της χώρας μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου, δεν οδήγησε σε βελτίωση των συνθηκών ζωής των μειονοτήτων αλλά, αντίθετα, στο να αυξηθούν ακόμα περισσότερο τα κοινωνικά χάσματα μεταξύ τους.

Φτάνοντας στα χρόνια του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, η πόλη των Ιωαννίνων ήταν πολύ αποδυναμωμένη, αφού οι κάτοικοί της υπέφεραν από την πείνα και τις στερήσεις. Οι ελπίδες των Ελλήνων είχαν αναπτρωθεί σχετικά με την ένωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, εφόσον ληφθεί υπόψη η απήχηση του ηγεμονικού ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας και της ρητορικής του αλυτρωτισμού εδαφών που *δικαιωματικά* ανήκαν στους Έλληνες (Δερτιλής, 2014; Διβάνη, 2000). Επιπρόσθετα, όταν το 1909 παραχωρήθηκε το Σύνταγμα, αυτό επέφερε ακόμα πιο αρνητικό αποτέλεσμα στις σχέσεις μεταξύ χριστιανών και εβραίων, σε όλη την Ελλάδα. Έχοντας ως χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Θεσσαλονίκη, διαπιστώνεται πως, μετά το 1909, οι Έλληνες έτειναν να ταυτίζουν τους πληθυσμούς των Εβραίων με τους Οθωμανούς, κάτι το οποίο είχε ευρείες αρνητικές συνέπειες στις σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών των πληθυσμών στις περιοχές που ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα (Δενελάβα-Εξαδακτύλου, 2010, σ. 14).

Σε ό,τι αφορά τα Ιωάννινα, ειδικότερα, με τη νίκη των ελληνικών στρατευμάτων και την ενσωμάτωση των Ιωαννίνων, δεν παρατηρήθηκε κάποια ιδιαίτερη εχθροπραξία, ωστόσο οι όροι στις διακοινοτικές σχέσεις Χριστιανών και Εβραίων επανακαθορίστηκαν ως αποτέλεσμα της νέας πραγματικότητας που εγκαθιδρύθηκε. Η ίδρυση της Alliance συνείσφερε στο να αυξηθεί η παρουσία των εβραίων στην πολιτική

και πολιτιστική ζωή της πόλης ενώ, πολλά μέλη της κοινότητας, απέκτησαν κύρος σε περιοχές της Ηπείρου και, γενικά, στη Βόρεια Ελλάδα. Επίσης, βελτιώθηκε και το επίπεδο ζωής των πολιτών που ήταν εβραίοι στο θρήσκευμα. Από την άλλη, ωστόσο, διαπιστώθηκε πως πολλά μέλη της κοινότητας εξέφραζαν ενδιαφέρον για τη σοσιαλιστική ιδεολογία, κάτι που οδήγησε σε σύγκρουση των διανοούμενων εβραίων με τους πιο συντηρητικούς χριστιανικούς πληθυσμούς της πόλης (Kurmantzi, 2017, σσ. 324-326).

Οι Ρωμανιώτες εβραίοι, μάλιστα, διέθεταν συνήθειες αντίστοιχες των λοιπών πληθυσμών, έθιμα, δομές και παραδόσεις. Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων συμμετείχαν στην κοινωνική ζωή της πόλης και, σε πολλές περιπτώσεις, παρήγαγαν καλλιτεχνικό έργο στην ελληνική γλώσσα. Οι θρησκευτικές τελετές γινόταν στην ελληνική γλώσσα ενώ οι ρωμανιώτες μιλούσαν την ελληνική εμπλουτισμένη με λέξεις από τη διάλεκτο τους, κάτι το οποίο παρατηρείται ακόμα και σήμερα στα Ιωάννινα (Krivoruchko, 2005, pp. 149-151).

Μάλιστα, ακόμα και η σύνθεση του εβραϊκού στοιχείου διαφοροποιήθηκε, καθώς ένα χρόνο αργότερα, το 1914, πολλά μέλη της κοινότητας επέλεξαν το δρόμο της μετανάστευσης με προορισμό την Αμερική, όπου και δημιούργησαν την αδελφοποιημένη Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων. Ειδικά σε σχέση με το παραπάνω ζήτημα, ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως η εβραϊκή κοινότητα Γιαννωτών της Νέας Υόρκης, διατηρεί την ελληνική της ταυτότητα και τους δεσμούς της με την Ελλάδα (Fromm, 2014, pp. 38-41).

Την περίοδο αυτή, υπολογίζεται πως η κοινότητα της Νέας Υόρκης απαρτιζόταν από 2000 άτομα τα οποία κατάγονταν από τα Ιωάννινα. Κατ' αντιστοιχία περίπου 2000 ήταν και τα μέλη της κοινότητας τα οποία παρέμειναν στα Ιωάννινα την περίοδο του ξεσπάσματος του Β Παγκοσμίου πολέμου. Οι πληθυσμοί αυτοί ήταν πολύ δύσκολο να επιστρέψουν στην Ελλάδα μετά τη μαζική τους στοχοποίηση από τη ναζιστική κατοχή και, ως εκ τούτου, παρατηρήθηκε το φαινόμενο της παραμονής τους εκτός των συνόρων. Παρόλα αυτά, η ελληνική τους ταυτότητα είναι εμφανής μέχρι σήμερα και τα μέλη της κοινότητας έχουν συνδράμει στην εκκίνηση του διαλόγου σε σχέση με τα δικαιώματα των μειονοτήτων στις ΗΠΑ (Droumprouki, 2021; Fromm, 2014, pp. 41-43).

Σύμφωνα με την Alexίου (2006, pp. 175-176), οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων που μετανάστευσαν στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1920 και 1930, συνέχισαν να διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με την κοινότητα. Η σχέση τους με τα άλλα μέλη της κοινότητας στις ΗΠΑ ενισχύθηκαν από το γεγονός πως διατηρούσαν μια ισχυρή εθνική ταυτότητα και σύνδεση με τα Ιωάννινα. Μάλιστα, το 80% των Γιαννωτών εβραίων αισθανόταν νοσταλγία για τον τόπο τους καθώς και τη γλώσσα και την κουλτούρα της πόλης από την οποία κατάγονταν. Η έντονη σύνδεση και η μεγάλη αγάπη για την πόλη τους δείχνει και το γεγονός πως η ταυτότητα των εβραίων των Ιωαννίνων ήταν ισχυρή όπως και το ότι η επιρροή αυτών ήταν μεγάλη στην εξέλιξη του πολιτισμού και της ιστορίας της πόλης.

1.3. Συμπεράσματα κεφαλαίου

Η ανάλυση της μεταβολής των σχέσεων μεταξύ των μελών της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων, ξεκινά με αφορμή την ενσωμάτωση της πόλης στην ανεξάρτητη Ελλάδα μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και πριν το ξέσπασμα του Α Παγκοσμίου Πολέμου. Η εβραϊκή κοινότητα, ιστορικά, εντοπιζόταν ήδη στην περιοχή για 2400 έτη αλλά, παρόλα ταύτα, η ανασφάλεια που προκλήθηκε οδήγησε, μεταξύ άλλων, σε συγκρούσεις, ιδίως σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο ανάμεσα στους πληθυσμούς.

Η κατάληψη, άλλωστε, των Ιωαννίνων υπήρξε ένα εξαιρετικά σύνθετο έργο για τον ελληνικό στρατό, ενώ, την ίδια περίοδο, στο εσωτερικό του κράτους λάμβαναν χώρα αλλεπάλληλες κρίσεις και είχαν ήδη προηγηθεί μαζικά μεταναστευτικά κύματα προς τις ΗΠΑ λόγω της σταφιδικής κρίσης στη χώρα. Ήδη από το 19ο αιώνα, τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας κατοικούσαν εντός του Κάστρου όπου ήταν κτισμένη και η Νέα Συναγωγή, ενώ εκεί βρισκόταν το επίκεντρο της δραστηριότητας των μελών της μειονότητας.

Στο διάστημα των Βαλκανικών πολέμων, το ζήτημα των μειονοτήτων αποτέλεσε κεντρικό σημείο συζήτησης, αφορώντας, όμως, αρχικά, την αλβανική μειονότητα στην Ελλάδα, την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία και τους μουσουλμάνους στην ελεύθερη Ελλάδα. Οι ντόπιοι Εβραίοι στα Ιωάννινα αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του πληθυσμού όπως και οι μουσουλμάνοι πολίτες, συμμετέχοντας σε καίρια σημεία

της οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής δραστηριότητας της πόλης. Όμως, οι σχέσεις των κοινοτήτων έπαυσαν να είναι ομαλές διότι η απελευθέρωση της Ηπείρου επέφερε αλλαγές στην πληθυσμιακή σύνθεση, ενώ, την ίδια περίοδο, οι αγροτικές περιοχές της χώρας μαστίζονταν από προβλήματα όπως η ελονοσία, η πείνα και η ανομία.

Κεφάλαιο 2. Διακοινοτικές σχέσεις στην περίοδο 1913-1939

Στο κεφάλαιο αυτό μελετάται το διάστημα μετά το 1913 και, ειδικά, αυτό του Μεσοπολέμου, δηλαδή η χρονική περίοδος αυτή που διαμεσολαβεί μεταξύ τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1918 και την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το 1939. Η περίοδος αυτή ήταν ένα διάστημα στο οποίο έλαβαν χώρα μεταβολές στην κατάσταση του πληθυσμού. Στη Θεσσαλονίκη, για παράδειγμα, η επίδραση των διαφορετικών κρίσεων οδήγησε σε προβλήματα ακόμα και στον ανεφοδιασμό με αποτέλεσμα το ξέσπασμα λιμών και λοιμών (Mazower, 2002, σσ. 175-177).

Επίσης, ο Μεσοπόλεμος αποτελεί το διάστημα ανάμεσα στους δύο Παγκοσμίους πολέμους. Ειδικότερα, το 1914, δηλαδή ένα χρόνο μετά τη λήξη του Βαλκανικού πολέμου, ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και έληξε τέσσερα χρόνια μετά, το 1918, ενώ ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ξεκίνησε το 1939 και είχε διάρκεια μέχρι και το 1945. Κυρίαρχο στοιχείο στα χρόνια του Μεσοπολέμου, ήταν ο Εθνικός Διχασμός του 1917, ανάμεσα στο βασιλιά Κωνσταντίνο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Επίσης, η Ελλάδα «χωρίστηκε» σε δύο στρατόπεδα, τόσο ιδεολογικά όσο και γεωγραφικά, με τα νοτιότερα τμήματα της χώρας να τάσσονται υπέρ των συντηρητικών και τα βορειότερα να είναι φιλοβενιζελικοί. Αυτό σχετίζονταν και με το γεγονός πως ο Ελευθέριος Βενιζέλος εγκατέστησε την κυβέρνησή του στη Θεσσαλονίκη (Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, 2010, σσ. 44-46).

Στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα, σημαντικός ήταν και ο αντίκτυπος του περιορισμού των εισαγωγών πρώτων υλών όπως ο άνθρακας, ως αποτέλεσμα, αφενός, του Α Παγκοσμίου Πολέμου και, ταυτοχρόνως, της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Για τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα, αυτό μεταφράστηκε σε περιορισμένο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και βιομηχανικής παραγωγής και, συνεπαγωγικά, ακόμα μεγαλύτερη μείωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών (Mazower, 2002, σσ. 82-85). Οι μειονότητες, και στα μεγάλα αστικά κέντρα διεθνώς και σε όλη την Ελλάδα στοχοποιήθηκαν και κατηγορήθηκαν για την κατάσταση. Όπως και οι ρομά και οι κομμουνιστές, έτσι και οι αλλόθρησκοι παραμερίστηκαν κοινωνικά και έγινε μια προσπάθεια για επιβολή των εθίμων, των συνηθειών και της ταυτότητας των επικρατουσών κοινωνικών ομάδων στα έθνη κράτη της Ευρώπης (Case, 2009; Mazowe, 2002).

2.1. Ιστορικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο στην Ελλάδα το διάστημα 1913-1918

Σε εθνικό επίπεδο, η χώρα είχε διχοτομηθεί σε δύο ιδεολογικά στρατόπεδα, τους φιλοβασιλικούς και τους βενιζελικούς. Από τη μία πλευρά, ο βασιλιάς ήθελε να ταχθεί στο πλευρό των Γερμανών και ο Βενιζέλος θεωρούσε πως η χώρα έπρεπε να συμμετάσχει στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο υποστηρίζοντας τον ηγεμονικό άξονα της Ανταντ. Αυτό συνέβη με την υποστήριξη των ελίτ και διανοούμενων στην Ελλάδα, ιδίως στην Αθήνα, που αντιτίθενταν με τις γερμανικές θέσεις και που, επίσης, απέρριπταν οτιδήποτε το γερμανικό ή πρωσικό, επηρεασμένοι και από τα γεγονότα του Α Παγκοσμίου Πολέμου (Δερτιλής, 2014, σσ. 921-930).

Ταυτόχρονα, έρχονταν αντιμέτωποι με το αλβανικό βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Πιο συγκεκριμένα, το όμορο νεοσύστατο κράτος της Αλβανίας είχε ενσωματώσει το Βόρειο ηπειρωτικό τμήμα, όταν ο 1914, υπογράφηκε το Πρωτόκολλο της Κέρκυρας. Σύμφωνα με την Αλβανίδα ιστορικό Xhoana Faja (2013, p. 715-717) το Πρωτόκολλο της Κέρκυρας συνιστά ένα ιστορικό γεγονός που συνδέεται με τους Βαλκανικούς πολέμους την ανασφάλεια που προέκυψε ως αποτέλεσμα της ψήφισης της Συνθήκης του Βουκουρεστίου το 1913. Το Πρωτόκολλο της Κέρκυρας οδήγησε και στο να ανακύψει ζήτημα διαχείρισης των μειονοτήτων στα Βαλκάνια.

Την ίδια περίοδο, δηλαδή το διάστημα 1912-1913, η εδαφική επικράτεια της Ελλάδας, επί της ουσίας, διπλασιάστηκε. Αυτό προκάλεσε ένα ζήτημα για την ηγεσία. Το ζήτημα που τέθηκε ήταν η έλλειψη ομοιογένειας ανάμεσα στον πληθυσμό, αφού, στη Νότια Ελλάδα, μέχρι και το 1911, υπήρχαν μικρές διαφορές σε σχέση με τη γλώσσα και την κουλτούρα ενώ, με την ενσωμάτωση των βόρειων επαρχιών, εντάχθηκαν στην Ελλάδα περιοχές στις οποίες υπήρχε περιορισμένη θρησκευτική και φυλετική ομοιογένεια. Το «μωσαϊκό» των διαφορετικών φυλών και θρησκειών περιλάμβανε χριστιανούς ελληνικής καταγωγής που μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, μουσουλμάνους ελληνικής καταγωγής, τουρκικής καταγωγής πολίτες, σλαβικής καταγωγής πολίτες και άλλες μειονότητες (Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, 2010, σ. 107).

Επιπροσθέτως, τα νέα εδάφη της Ελλάδας ήταν κατά βάση πεδινά, και στις περιοχές αυτές οι υποδομές ήταν στοιχειώδεις, αν υπήρχαν, όπως και η βιομηχανική παραγωγή. Παράλληλα, υπήρχαν φαινόμενα επιδημιών που ξεσπούσαν στις περιοχές αυτές, ιδίως αυτές της ελονοσίας και της ευλογιάς, κάτι που καθιστούσε την κατάσταση

περισσότερο πειστική για την κεντρική κυβέρνηση και τις συνθήκες ζωής των πληθυσμών αυτών σημαντικά χειρότερες από αυτές των πολιτών που κατοικούσαν στο τμήμα της Ελλάδας που αποτέλεσε το νεοσύστατο ελληνικό κράτος πριν τους Βαλκανικούς (Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, 2010, σ. 109).

Ένα άλλο σημαντικό αίτιο για το οποίο υπήρξε αλλαγή στο ρόλο των διαφόρων μειονοτήτων στην περιοχή των Ιωαννίνων από το 1913 και έπειτα ήταν το γεγονός πως, μετά την ενσωμάτωση των Ιωαννίνων στην Ελλάδα, μεταβλήθηκε και το καθεστώς και ο τρόπος διοίκησης της πόλης. Υπό οθωμανική κυριαρχία, οι εβραίοι ήταν ενσωματωμένοι ως μειονότητα στο βασικό πληθυσμό των Ιωαννίνων και δεν γινόταν αντιληπτοί ως μια διακριτή μειονότητα και πολλοί από αυτούς διέμεναν εντός της περιοχής του Κάστρου (Fromm, 2007, p. 6).

Αναφέρθηκε και παραπάνω πως η εγγραφή στις συλλογικές συνειδήσεις των Ελλήνων πως οι Εβραίοι Γιαννιώτες είχαν διαφορετική θρησκευτική ταυτότητα, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση αδιάφορων στάσεων ή την απροθυμία να προσφέρουν βοήθεια, στη διάρκεια των εκτοπισμών και του γερμανικού πογκρόμ. Σχετικά με αυτόν τον ισχυρισμό, αξίζει να ληφθεί υπόψη πως τα Ιωάννινα είχαν προσαρτηθεί μόλις τρεις δεκαετίες πριν στην Ελλάδα, και η εθνική συνείδηση αλλά και οι εθνικές ταυτότητες ενδυναμώθηκαν, αφού οι Έλληνες κατάφεραν να αποτινάξουν τον Οθωμανικό ζυγό. Η εθνική συνείδηση τους συγκροτείται από την κοινή ελληνική γλώσσα και την κοινή χριστιανική ορθόδοξη θρησκεία. Έτσι, το ίδιο το γεγονός του εκτοπισμού ίσως γίνεται αντιληπτό ως μία δεδομένη και αυτονόητη κατάσταση, αν λάβουμε υπόψη και τις κοινωνικές ανακατατάξεις λόγω των εναλλασσόμενων και συνεχών πολέμων, οι οποίοι είχαν προηγηθεί χρονικά.

Το γεγονός ότι οι Εβραίοι είναι Ρωμανιώτες, δηλαδή μιλούν ελληνικά και κατοικούν στα ελληνικά εδάφη -είτε είναι κατακτημένα είτε όχι- αυτό από μόνο του δεν είναι αρκετό, για να θεωρούνται μέλη της κοινότητας σε σχέση με την εθνική καταγωγή. Το στοιχείο που απουσιάζει και λειτουργεί διαφοροποιητικά στη διαμόρφωση των αναπαραστάσεων για την παρουσία των Εβραίων είναι η θρησκεία. Επομένως, το ότι οι Γερμανοί εκτοπίζουν τους Εβραίους, γίνεται αντιληπτό ως κάτι δεδομένο, αφού από την οπτική των Ελλήνων πρόκειται για την απομάκρυνση μίας θρησκευτικής κοινωνικής ομάδας, που δεν έχει εκ των πραγμάτων ταύτιση με το ελληνικό θρησκευτικό στοιχείο (Varon - Vassard, 2012; Schminck - Gustavus, 2008).

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Handman (2002, pp. 135-137), οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων, το διάστημα αυτό, αυξήθηκαν σε πληθυσμό. Ο συγγραφέας αναφέρει πως οι Ρωμανιώτες ζούσαν στον ευρύ χώρο που καλύπτει η Ήπειρος και η σημερινή Αλβανία το διάστημα από το 1850 μέχρι και το 1913, ωστόσο, μετά την προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα, πολλοί εξ αυτών μετακινήθηκαν στις υπάρχουσες κοινότητες της Ηπείρου. Οι κοινότητες αυτές ήταν οι εβραίοι της Πρέβεζας, των Ιωαννίνων και του Αυλώνα. Ωστόσο, οι πληθυσμοί που μετεγκαταστάθηκαν στη σημερινή περιοχή της Ηπείρου από τα άλλες περιοχές της Αλβανίας (και της Βουλγαρίας) διαφοροποιούνταν από το λοιπό πληθυσμό.

Τα στοιχεία που διαχώριζαν τους Ρωμανιώτες που μετεγκαταστάθηκαν από την Αλβανία αφορούσαν και τον πολιτισμό και τη γλώσσα. Οι πληθυσμοί αυτοί δεν μιλούσαν, τυπικά, την ελληνική, ενώ οι γυναίκες δεν διέθεταν γνώσεις γραφής και ανάγνωσης. Αυτό τους διαφοροποιούσε έντονα από τους ντόπιους εβραίους των Ιωαννίνων που μιλούσαν, όπως αναφέρεται και παραπάνω, την ελληνική γλώσσα και, μάλιστα, είχαν μεταφράσει τις γραφές και τα θρησκευτικά τους αναγνώσματα στην ελληνική από την αραμαϊκή. Όσοι εβραίοι έμειναν στις περιοχές πάνω από τη ζώνη Ιωαννίνων – Αυλώνα το 1913-1914 έλαβαν την Αλβανική υπηκοότητα και παρέμειναν στην Αλβανία μέχρι και το 1943 που ξεκίνησε το Ολοκαύτωμα (Handman, 2002, pp. 137-146).

Παρόλα ταύτα, η κοινωνία των Ιωαννίνων διατηρούσε μια σταθερότητα και μια ηρεμία, ιδίως ανάμεσα στις διάφορες μειονότητες και τις πληθυσμιακές μονάδες που την αποτελούσαν. Οι εβραίοι των Ιωαννίνων αποτελούσαν μέλη της αστικής ή εργατικής, κατά βάση κοινωνικής ομάδας, κάτι το οποίο συμπεραίνεται από το γεγονός πως η απασχόληση των περισσότερων από αυτών σχετιζόταν με το εμπόριο εργαζόμενοι κυρίως ως υπάλληλοι (Stallings, 2018, pp. 50-51).

Σύμφωνα με την Καρατζά (2016, σ. 24), η πλειονότητα των εβραίων των Ιωαννίνων ασχολούνταν με τη βιοτεχνική παραγωγή εξασκώντας το επάγγελμα του σαράφη. Επίσης, μεγάλη μερίδα των εβραίων τη δεκαετία του 1910 αναφέρεται πως ασχολούνταν με τον δανεισμό χρημάτων ή εργάζονταν ως τεχνίτες, έμποροι, εργάτες, εμποροϋπάλληλοι αλλά και αχθοφόροι. Ο αριθμός των εβραίων με υψηλό μορφωτικό επίπεδο που απασχολούνταν στον τομέα των γραμμάτων ήταν εξαιρετικά περιορισμένος και, ως εκ τούτου, υπήρχε περιορισμένη παρουσία αυτών σε τομείς

όπως η επιστήμη και η δημόσια διοίκηση. Την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας αναφέρονται, ωστόσο, αρκετές περιπτώσεις εβραίων των Ιωαννίνων που αναλάμβαναν θέσεις τραπεζικών υπαλλήλων ή και εργαζόμενων στη δημόσια διοίκηση.

Μετά το 1913, ωστόσο, ο στόχος της ομογενοποίησης του πληθυσμού έγινε κεντρικός για την κυβέρνηση. Σημειώνεται, δε, πως, στην περίπτωση των Ρωμανιωτών, ανέκυψε και το ζήτημα της ταύτισης τους με τη σεφαραδίτικη κοινότητα. Οι σεφαραδίτες εβραίοι είναι μέλη της κοινότητας στην Ελλάδα, ωστόσο μιλούν μια ισπανική διάλεκτο και έχουν ισχυρούς δεσμούς με την Ιβηρική Χερσόνησο από την οποία μετακινήθηκαν το μεσαίωνα. Τα μέλη της σεφαραδίτικης κοινότητας εντοπίζονται κυρίως στην βόρεια Ελλάδα αλλά και σε άλλες περιοχές που καταλάμβανε η οθωμανική αυτοκρατορία στην ακμή της. Η κουλτούρα της σεφαραδίτικης κοινότητας ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με λατινογενείς γλώσσες (ειδικά τα ισπανικά) καθώς και την μουσική, την παράδοση και την ταυτότητα (Hassiotis, 1997, pp. 479-480).

Ωστόσο, οι αλλαγές που επήλθαν στον τρόπο διοίκησης από το 1913 και μετά, επέφεραν και οικονομικοπολιτικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα. Ορισμένες εξ αυτών αφορούσαν την ενθάρρυνση των πολιτών που ανήκαν σε θρησκευτικές μειονότητες να συμμετέχουν σε σωματεία όπως και στις δημοτικές εκλογές. Η συμμετοχή των πολιτών αυτών στην πολιτική ζωή της χώρας ήταν ένας ιδιαίτερα σημαντικός στόχος για το κράτος και αναμενόταν να συνδράμει στον περιορισμό των κοινωνικών χασμάτων. Ωστόσο, λόγω της αντιπαράθεσης που προκάλεσε ο εθνικός διχασμός, παρέμεναν οι φόβοι πως οι μειονότητες θα υποστηρίξουν περισσότερο ριζοσπαστικές θέσεις. Από κοινού με τις εντάσεις που προκάλεσε το γεγονός πως πολλοί εβραίοι στην περιοχή αυτή ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο και, συνεπώς, απολάμβαναν ένα καλύτερο επίπεδο ζωής, τα φαινόμενα αυτά οδήγησαν στην εμφάνιση αντισημιτικών τάσεων στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων (Μάτσα, 2017, σσ. 35-37).

Η παραίτηση της βενιζελικής κυβέρνησης ένα χρόνο και η αποχή του κόμματος των Φιλελευθέρων από τις εκλογές του 1915, αποτελεί κομβικό σημείο για τις εξελίξεις. Γενικά, ο Ελευθέριος Βενιζέλος διατηρούσε μια στάση αποδοχής των μειονοτήτων και της διαφορετικότητας στην Ελλάδα, κάτι το οποίο αποδίδεται, σε μεγάλο βαθμό, στο γεγονός πως ο ίδιος διέθετε ευρωπαϊκή παιδεία. Επίσης, είχε ανατραφεί στην κοινωνία

των Χανίων, κάτι το οποίο σήμαινε πως είχε έρθει σε επαφή με διαφορετικούς πολιτισμούς (Κολλάρος 2015, σ. 12).

Συγκεκριμένα, η καινούργια κυβέρνηση που σχηματίστηκε, υπό την πρωθυπουργία του Σκουλούδη, ανέτρεψε τα δεδομένα και τις υποσχέσεις για μία προσωρινή παρουσία του ελληνικού στρατού στην περιοχή της Βορείας Ηπείρου. Αργότερα, το βασιλικό Διάταγμα του 1916 επικύρωσε την επίσημη ένωση της περιοχής με την Ελλάδα. Ωστόσο, η Ιταλία, ως άμεσα εμπλεκόμενη σε αυτές τις διαρκείς διαπραγματεύσεις, εξέφρασε τις έντονες διαμαρτυρίες της προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, κάνοντας λόγο περί τετελεσμένων (Σφήκα - Θεοδοσίου, 2004, σσ. 30-33).

Στη δίνη αυτών των γεγονότων, τα Ιωάννινα τέθηκαν υπό την κατοχή των Ιταλικών στρατευμάτων το 1917. Οι φιλοβασιλικοί και οι βενιζελικοί δεν είχαν παρά να αποδεχτούν το γεγονός αυτό. Ειδικότερα, οι υποστηρικτές του Βενιζέλου, διαπίστωναν τη διευκόλυνση των σχεδίων σχετικά με την επέκταση του κράτους της Θεσσαλονίκης στην Ήπειρο, ενώ οι υποστηρικτές του βασιλιά θεωρούσαν πως η ιταλική κατάληψη θα αποτελούσε αποτρεπτικό παράγοντα για την βενιζελική εξάπλωση. Αξίζει να σημειωθεί, δε, πως, ο Βενιζέλος είχε μεριμνήσει ήδη για την προστασία των μειονοτήτων, ιδίως των δύο μεγαλύτερων εξ αυτών στη Βόρεια Ελλάδα, δηλαδή των μουσουλμάνων και των Εβραίων, παρά την εξωτερική απειλή που καλούνταν να αντιμετωπίσει η Ελλάδα (Κολλάρος, 2015, σ. 78).

Ωστόσο, οι πολιτικές εξελίξεις και στο εσωτερικό της Ελλάδας, ως απόρροια του διχασμού ασκούσαν αρνητική επίδραση στη ζωή εβραίων στην Ελλάδα. Αυτές οι πολιτικές εξελίξεις, ενδεικτικά, περιλάμβαναν τη δολοφονία του Βασιλιά Γεωργίου του Β' το Μάρτιο του 1913. Για τους πληθυσμούς των μειονοτήτων στη Βόρεια Ελλάδα, το αίσθημα της δυσπιστίας απέναντι στην πολιτική ηγεσία αυξήθηκε και έλαβαν χώρα δηλώσεις οι οποίες έδειχναν τον προβληματισμό της κοινότητας των εβραίων. Ως παράδειγμα, μπορεί κανείς να αναφέρει το τηλεγράφημα του Δενδράμη προς το Υπουργείο Εξωτερικών που αναφέρει τους φόβους της κοινότητας σε σχέση με την προστασία και την ασφάλειά τους αν ανέβει στο θρόνο ο Κωνσταντίνος (Κολλάρος, 2015, σ. 120).

Την ίδια περίοδο, ωστόσο, παρατηρήθηκε το φαινόμενο της εμφάνισης ακραίων ιδεολογιών στις χώρες που αποτελούσαν πριν τον 20^ο αιώνα μέρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Αυστροουγγαρίας. Για παράδειγμα, εμφανίστηκαν τάσεις

αντισημιτισμού, καθώς και φαινόμενα διωγμών των μειονοτήτων που επηρέασαν τα επίπεδα διαβίωσης και των εβραϊκών πληθυσμών στην Ευρώπη, τόσο την Κεντρική, όσο και τη Νότια και τη Δυτική (Gerwarth & Ungör, 2014, σ. 20).

Η μικρασιατική καταστροφή μόνον επιδείνωσε την κατάσταση αφού η κυβέρνηση κλήθηκε να καλύψει τις ανάγκες εκατομμυρίων πολιτών που ζούσαν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας. Σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας, ως αποτέλεσμα, η ανεργία αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα πολλοί Έλληνες να μεταβούν στο εξωτερικό, ιδίως στις ΗΠΑ, σε μια προσπάθεια βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου. Για την επίλυση των προβλημάτων αυτών, η κυβέρνηση προχώρησε στην αγροτική μεταρρύθμιση, μια πρωτοβουλία εστιασμένη στην αναδιανομή της γης και το διαμοιρασμό της σε όλους τους πολίτες. Η πολιτική αυτή έγινε αποδεκτή με ενθουσιασμό από το μέσο αγρότη αλλά δεν προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την τάξη των γαιοκτημόνων που, ειδικά στις πεδινές περιοχές, ήταν ιδιαίτερα ισχυρή (Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, 2010, σ. 54-55).

2.2. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο Μεσοπολέμου

Τα αποτελέσματα των παραπάνω γίνονται ορατά και αρκετά έτη αργότερα. Μέχρι και το 1929, η Ελλάδα βρέθηκε σε μια κατάσταση μειωμένης ανάπτυξης και μειωμένης διαπραγματευτικής ισχύος. Ο Βενιζέλος αντιμετώπισε δύο κύρια ζητήματα τα οποία επέφεραν σημαντικές κοινωνικές αναταραχές και εντάσεις. Το πρώτο εξ αυτών αφορούσε την έντονη έλλειψη πόρων η οποία αφορούσε και τα βασικά αγαθά που απαιτούνταν για το βιοπορισμό του πληθυσμού και τους πόρους που απαιτούνταν για την άμυνα του κράτους. Το δεύτερο, αφορούσε την έντονη αμφισβήτηση της ικανότητας της κυβέρνησης να συνδράμει στην ενίσχυση της οικονομίας. Με την αγροτική μεταρρύθμιση σε μεγάλο βαθμό να έχει πετύχει, ο Βενιζέλος επιχείρησε να ανακτήσει την αποδοχή του λαού ιδίως σε περιοχές όπως τη Θεσσαλία και την Ήπειρο όπου οι αγροτικοί πληθυσμοί αναδεικνύονταν σε μια νέα κοινωνική τάξη. Παρόλα ταύτα, η επίδραση της οικονομικής κρίσης ήταν τόσο μεγάλη που δεν επήλθε η αναμενόμενη αποκατάσταση των παραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας και, αντίθετα, τα προβλήματα σε κοινωνικό επίπεδο στην επαρχία και στα αστικά κέντρα αυξήθηκαν (Γάρδικια-Κατσιαδάκη, 2010, σσ. 59-61).

Διεθνώς, όπως αναφέρεται και παραπάνω, είχαν προκύψει ζητήματα τα οποία σχετίζονταν με την αναζήτηση ενός κοινού τρόπου διαχείρισης των προβλημάτων και προκλήσεων που αντιμετώπιζαν τα κράτη της Ευρώπης. Οι πρώτες συζητήσεις για την ομοσπονδιοποίηση των κρατών της ευρωπαϊκής ηπείρου σε μια κοινή κρατική οντότητα, είχαν γίνει με έμφαση στο να αποφευχθούν ανάλογες καταστροφές με αυτές που επέφερε ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος, οι οποίες, ωστόσο, εγκαταλείφθηκαν. Παρόλα ταύτα, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια στροφή στον πολιτισμό, τα γράμματα και τις τέχνες γενικότερα (Urwin, 2014). Στα Βαλκάνια, αυτή η τάση συνδέθηκε και με τη δημιουργία λιμένων, σιδηροδρομικών γραμμών και οδικών δικτύων, προσπάθεια που είχε ήδη ξεκινήσει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Stanev, Alvarez-Palau & Martí-Henneberg, 2017, pp. 1603-1608).

Ακόμα, σε διεθνές επίπεδο, έγινε μια προσπάθεια για προσέγγιση των κρατών σε διπλωματικό επίπεδο, με έμφαση στο εμπόριο και τις οικονομικές σχέσεις. Μάλιστα, στην Ελλάδα, την περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρχε ανάγκη σημαντική οικονομική ανάκαμψη, όπως και μεταναστευτικά κύματα λόγω και της μεγάλης φτώχειας που επικρατούσε στην, σχεδόν κατεστραμμένη από τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο, Ευρώπη (Mazower, 2002, σ. 82). Ένας σημαντικός αριθμός Εβραίων είχαν εγκαταλείψει ήδη την Ελλάδα και άλλα ευρωπαϊκά κράτη ήδη από αυτή την περίοδο. Μαζί με τους Αρμένιους, διέφυγαν μαζικά τις πρώην οθωμανικές κτίσεις με στόχο την αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής στο εξωτερικό. Αυτό οδήγησε στη δημιουργία κοινοτήτων με έντονο το ελληνικό στοιχείο και στο εξωτερικό που αποτελούνταν από διαφορετικές ομάδες Ελλήνων που μετανάστευσαν στις ΗΠΑ, ανεξαρτήτως του θρησκευματος αυτών (Venturas, 2004, p. 137).

Επίσης, πολλοί Ρωμανιώτες Εβραίοι από τα Ιωάννινα τελείωναν τις σπουδές τους στην ΑUI ή και στην Αλβανία. Υπήρχε, πράγματι, μια κοινή τάση για τους νέους Έλληνες εβραίους να προχωρούν σε σπουδές στο εξωτερικό είτε στα Βαλκάνια είτε και στην Ιταλία ή τη Γαλλία. Η γαλλόφωνη και ιταλόφωνη εκπαίδευση αποτελούσε σημαντικό κοινωνικό κριτήριο ενώ οι περισσότεροι εβραίοι εκτιμούσαν την πολυγλωσσία και, για το λόγο αυτό, η δευτεροβάθμια εκπαίδευσή τους περιλάμβανε μια από τις δύο παραπάνω γλώσσες ή και τη ρωσική (Handman, 2006, pp. 140-145).

Στην Ανατολική Ευρώπη, μετά το 1917, έλαβαν χώρα επίσης δριμυείς αλλαγές, με τη βασικότερη εξ αυτών να αφορά την Επανάσταση των Μπολσεβίκων που οδήγησε

στην ανατροπή του Τσάρου και στη δημιουργία σοβιέτ που διοικούσαν με βάση ένα «κομμουνιστικό» πρότυπο. Δεδομένου πως η Ευρώπη είχε μόλις ξεκινήσει την προσπάθεια της ανάκαμψής της από τον πόλεμο, η μαρξιστική / λενινιστική ιδεολογία που ασπάζονταν οι μπολσεβίκοι ήταν προσφιλής σε μία μεγάλη μερίδα του πληθυσμού. Αυτό οδήγησε στο να δημιουργηθούν πόλοι υποστήριξης των κομμουνιστών και στο να αυξηθούν οι κοινωνικές εντάσεις ανάμεσα σε κοινότητες πληθυσμών, ιδίως στα αστικά κέντρα των ευρωπαϊκών κρατών. Η επίδραση των ιδεών αυτών ήταν ιδιαίτερα έντονη στα Βαλκάνια και διαμόρφωσε και τις σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών και τον τρόπο εξέλιξης των κρατών αυτών (Djordjevic & Fischer-Galati, 1981, pp. 216-223).

Η άνοδος της μαρξιστικής / λενινιστικής ιδεολογίας έχει σημασία στη μελέτη των σχέσεων της εβραϊκής και της χριστιανικής κοινότητας, καθώς, σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, από το 1909, λειτουργούσε η Φεντερασιόν η οποία συνδέθηκε άμεσα με την εβραϊκή κοινότητα. Η νεολαία της Φεντερασιόν υποστήριζε τη μαρξιστική ιδεολογία και το σοσιαλιστικό όραμα (όπως εκφράστηκαν από το Μαρξ) και τα δικαιώματα του ανθρώπου και των εργαζομένων (Ματθαίου, 1989, σσ. 285-289).

Ακόμα, την ίδια περίοδο, δηλαδή αυτή του μεσοπολέμου, σε επίπεδο Ευρώπης, παρουσιάστηκαν οι πρώτες τάσεις εκδιωγμού των Εβραίων από τα αστικά κέντρα και τις, μέχρι τότε, πολυπολιτισμικές κοινότητες των ευρωπαϊκών κρατών. Ωστόσο, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1930, οι Εβραίοι απολάμβαναν ισότιμα δικαιώματα με τους άλλους πληθυσμούς. Για παράδειγμα, στη Σοβιετική Ένωση και την καθολική Πολωνία, είχαν γίνει προσπάθειες για εγκατάλειψη και την καταδίκη του αντισημιτισμού. Αυτό έγινε παράλληλα με την κοινωνική ενσωμάτωση των Εβραίων πολιτών και τη δημιουργία μιας διακριτής τάξης Εβραίων εμπόρων (Modras, 2005, pp. 2-10).

2.3. Σχέσεις Εβραίων και Χριστιανών

Στη διάρκεια του αγώνα στο Αλβανικό Μέτωπο, οι Εβραίοι βοήθησαν τους Έλληνες εναντίον των Ιταλών, περιέθαλπαν τραυματίες πολέμου, ενώ υπήρξαν και έξι συνολικά απώλειες. Ωστόσο, η συμβολή τους δεν αναγνωρίστηκε από όλους τους χριστιανούς των Ιωαννίνων. Επίσης, χρειάζεται να αναφερθεί πως μία από τις κυριότερες συνέπειες

της Μικρασιατικής καταστροφής το 1922, ήταν η ανταλλαγή πληθυσμών από την τουρκική και ελληνική πλευρά. Η μικρασιατική καταστροφή οδήγησε σε μεγάλες αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού, σε αύξηση της φτώχειας και της ανεργίας στην Ελλάδα, αλλά και σε ανάγκη για εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στο δημόσιο τομέα και στον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής για να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες του πληθυσμού. Επίσης, οδήγησε σε θανάτους χιλιάδων ατόμων και τον εκτοπισμό σχεδόν 900.000 ατόμων από τα παράλια της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα. Υπολογίζεται πως, τη δεκαετία του 1910, η Σμύρνη είχε περί τον τριπλάσιο πληθυσμό της Αθήνας, με τους Έλληνες κατοίκους της να προσεγγίζουν σε αριθμό τα 300.000 άτομα (Drange, 2017, p. 29).

Η μικρασιατική καταστροφή επέφερε σημαντικές αλλαγές και στα ελληνοτουρκικά σύνορα και στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η ελληνική κοινωνία και οικονομία του μεσοπολέμου. Η σημαντικότερη συνθήκη που υπεγράφη ως αποτέλεσμα της μικρασιατικής καταστροφής ήταν η Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 που επέβαλε τις εξής ρυθμίσεις (Βύρωνας, Γεωργούλης, Ατζέμογλου & Χατζηανδρέου, 2002; Ιορδάνογλου, 1989; Σβολόπουλος, 1989; Τσάμος, 2020):

- Την κατάργηση της Συνθήκης των Σεβρών καθώς και την ανάκτηση, από μέρους της Τουρκίας, της κυριαρχίας της Ανατολικής Θράκης, των νήσων Ίμβρος και Τένεδος (αποστρατικοποιημένες) και γραμμής συνόρων μεταξύ της Σμύρνης, των Στενών του Βοσπόρου και ζώνης συνόρων με τη Συρία (επίσης αποστρατικοποιημένες),
- την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στα ιταλικά εδάφη χωρίς αναφορές στην αυτοδιάθεση,
- την παραίτηση των τουρκικών διεκδικήσεων από εδάφη που ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,
- την αμοιβαία ανταλλαγή πληθυσμών και τη μετακίνηση 1,65 εκ. Οθωμανών υπηκόων χριστιανών στο θρήσκευμα και 670.000 Ελλήνων υπηκόων με μουσουλμανικό θρήσκευμα μεταξύ των χωρών με κριτήριο για τη μετακίνηση αυτών τη θρησκεία και όχι την εθνικότητα,
- την ενσωμάτωση στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς των Ελλήνων του Πόντου, των τουρκόφωνων Ελλήνων, Ποντίων και Μουσουλμάνων όπως και αριθμού Αρμενίων της Κωνσταντινούπολης,

■ την πλήρη παραίτηση της Τουρκίας από τα κυριαρχικά της δικαιώματα στην Κύπρο.

Το προσφυγικό ζήτημα απασχόλησε όλη τη χώρα και ακόμα και στα Ιωάννινα, οι κάτοικοι υποδέχτηκαν και απορρόφησαν ένα μεγάλο ποσοστό προσφύγων. Το γεγονός αυτό διατάραξε για άλλη μία φορά τις διακοινοτικές σχέσεις μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων. Εξάλλου, όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη υποενότητα, η πόλη υπέφερε από την πείνα και την φτώχεια και ιδίως οι Εβραίοι θεωρούσαν πως αδικούνταν γιατί δεν είχαν την ίδια μεταχείριση. Η εβραϊκή μειονότητα των Ιωαννίνων ήταν σημαντικά μικρότερη από αυτή πόλεων όπως η Θεσσαλονίκη, όμως, η πόλη των Ιωαννίνων μαζί με την Καστοριά, ήταν από τις πόλεις όπου η εβραϊκή παρουσία ήταν ισχυρή (Ikonomopoulos, 2007, p. 143).

Το 1920, οι ισραηλιτικές κοινότητες αναγνωρίστηκαν θεσμικά δια νόμου και η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων συστάθηκε την ίδια χρονιά, στην οποία περιλήφθησαν με βάση της νομοθεσίας, Εβραίοι από άλλες όμορες περιοχές, όπως είναι η Θεσπρωτία (Τζιόβας, 2015; Pierron, 2004). Πολλοί Εβραίοι, την περίοδο του μεσοπολέμου, μετακινήθηκαν από την επαρχία προς τα αστικά κέντρα, ενώ, μέχρι και το 1940, δημιούργησαν ισραηλίτικες κοινότητες στις περιοχές όπως η Θεσσαλονίκη, η Καστοριά και η Πρέβεζα. Οι κάτοικοι της Κέρκυρας μετακινήθηκαν προς τα αστικά κέντρα και, εν μέρει λόγω των αναταραχών στις περιοχές της Ηπείρου, ο πληθυσμός αυτών έφθινε σταδιακά μέχρι και το 1940 (Bowman, 2009, pp. 72-74).

Το 1924, η κυβέρνηση επέβαλε την απόφαση της να κηρυχθεί αργία η Κυριακή, κάτι που είχε άμεσο αντίκτυπο στην εβραϊκή κοινότητα. Πιο συγκεκριμένα, για εκείνους η ιερή ημέρα είναι το Σάββατο, το λεγόμενο Sabbath, και η απόφαση αυτή ουσιαστικά θα την καταπατούσε, ενώ θα κατασπαταλούταν μία ολόκληρη εργάσιμη μέρα. Ως αποτέλεσμα, εμφανίστηκαν αντιδράσεις και από τις δύο πλευρές, δηλαδή των εβραίων και των χριστιανών της Ηπείρου αναφορικά με το τι θα ισχύει τις ημέρες του Σαββάτου και της Κυριακής σε σχέση με το εμπόριο. (Καρατζά, 2014, σ. 25).

Για τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, το ζήτημα της προστασίας των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, οδηγώντας σε κοινωνικές εντάσεις (Ikonomopoulos, 2007, pp. 147-149). Η κατοχύρωση της αργίας της Κυριακής ως επίσημης μέρας ανάπαυσης αποτέλεσε ένα δείγμα του περιορισμού των θρησκευτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων στην Ελλάδα, κάτι το οποίο, εν

πολλοίς, φαίνεται να συνδέεται και με το γεγονός πως το ποσοστό των χριστιανών ήταν αυξημένο σε σχέση με την περίοδο 1850-1900. Πράγματι, το διάστημα 1900-1910, αναφέρεται πως σχεδόν το 40% των εβραίων της πόλης μετανάστευσαν στο εξωτερικό, με τον αριθμό αυτών που εγκατέλειψαν οριστικά την Ελλάδα να ανέρχεται περίπου στα 1500 άτομα. Αναλυτικά, το 1905, 500 περίπου Εβραίοι μετανάστευσαν σε πόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη και το Βουκουρέστι και, το 1906, 1000 περίπου Εβραίοι μετανάστευσαν στη Νέα Υόρκη (Καρατζά, 2014, σ. 25).

Μέχρι και το 1928, η αντιμετώπιση των εβραίων από τα λοιπά μέλη της κοινωνίας ήταν θετική, καθώς οι περίπου 2000 εβραίοι θεωρούνταν ισότιμοι πολίτες, υπό την έννοια του ότι απολάμβαναν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις με άλλες θρησκευτικές ομάδες στη χώρα. Σχετικά με τον πληθυσμό της κοινότητας, αυτός ήταν μειωμένος σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, καθώς πολλοί πλούσιοι Εβραίοι εγκατέλειπαν την πόλη για να μεταναστεύσουν για οικονομικούς κυρίως λόγους, με αποτέλεσμα η κοινότητα που παρέμενε να αντιμετωπίζει προβλήματα. Αντίστοιχες αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού παρατηρούνταν σε πολλές πόλεις της χώρας, με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη όπου, παρά τις προσπάθειες για ομογενοποίηση του πληθυσμού και εξάλειψη της πολυπολιτισμικότητας, οι πληθυσμοί των μειονοτήτων διατηρούσαν τη θρησκευτική τους ταυτότητα και τα ιδιαίτερα έθιμα τους (Δενελάβας-Εξαδάκτυλος, 2010, σσ. 48-50).¹

Μετά τη μικρασιατική καταστροφή και τη μαζική αποχώρηση ενός μεγάλου αριθμού Εβραίων Ελλήνων πολιτών από την Ελλάδα, δημιουργήθηκε ένας μεγάλος ανταγωνισμός, ανάμεσα στους Εβραίους και τους Χριστιανούς εμπόρους, ο οποίος αυξανόταν όλο και πιο πολύ. Ταυτόχρονα, ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για την ώθηση της μεταναστευτικής κίνησης ήταν η επιβολή από το κράτος του χριστιανικού πολιτιστικού στοιχείου στις μειονότητες με στόχο τη μείωση των διαφορών ανάμεσα στα μέλη που συνέθεταν το κοινωνικό σύνολο. Τα μέρη που επέλεγαν να μεταναστεύσουν ήταν η Αθήνα, η Νέα Υόρκη και η Ιερουσαλήμ, όπου και δημιουργούσαν καινούργιες Συναγωγές. Ωστόσο, διατηρούσαν στενούς δεσμούς με την κοινότητα που είχαν αφήσει πίσω τους στα Ιωάννινα. Το μόνο τμήμα της Ελλάδας

---

¹ Επίσης, μαζική μετακίνηση στην Παλαιστίνη παρατηρήθηκε στην Ελλάδα και σε άλλα κράτη με παρόμοια προβλήματα με αυτά της Ελλάδας όπως ήταν η Ισπανία και η Ιταλία από το 1930 και έπειτα (Dalven, 2017, pp. 28-37).

στο οποίο δεν έλαβαν χώρα εκτοπισμοί και, αργότερα, φαινόμενα συγκέντρωσης των Εβραίων από τις κατοχικές δυνάμεις ήταν η Ζάκυνθος (Μπεζέ, 2016, σσ. 18-23).

Εκείνοι οι Εβραίοι, όμως που παρέμεναν στην πόλη και δεν επέλεξαν τον δρόμο της μετανάστευσης, από τη μία πλευρά είχαν αποδυναμωθεί οικονομικά, ωστόσο η συμμετοχή τους στα κοινά ήταν ενεργή. Μάλιστα, κάποιοι κατόρθωσαν να αντιπροσωπεύσουν τα συμφέροντα της Κοινότητας, αφού εξελέγησαν ως μέλη στο Διοικητικό Συμβούλιο των Ιωαννίνων. Ωστόσο, παρά το γεγονός πως στην πόλη, ο αντίκτυπος του Ολοκαυτώματος ήταν τεράστιος αφού η εβραϊκή κοινότητα απώλεσε τουλάχιστον το 89-92% των μελών της. Οι περισσότεροι εξ αυτών θανατώθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ενώ ένα ποσοστό αυτών διέφυγε προς ασφαλείς περιοχές όπως τα παράλια της Μικράς Ασίας και, κατόπιν, το σημερινό Ισραήλ (Μπεζέ, 2016, σσ. 19-22).

2.4 Οι σχέσεις της εβραϊκής και της χριστιανικής κοινότητας και η κατάσταση του πληθυσμού το διάστημα 1930-1939

Για τους εβραίους στο θρήσκευμα κατοίκους των Ιωαννίνων, η περίοδος του 1936-1941 αποτέλεσε ένα διάστημα επιβολής αλλαγών. Η άνοδος του Μεταξά στην εξουσία οδήγησε στο φόβο, παρότι, τελικά, ο Μεταξάς δεν φαίνεται να εφήρμοσε αντισημιτική πολιτική ή να απείλησε τους Ρωμανιώτες. Επίσης, το 1937, η Ορθόδοξη Εκκλησία εξέφρασε τα φιλοεβραϊκά της συναισθήματα με αποτέλεσμα να υπάρξει εφησυχασμός από πλευράς των μειονοτήτων, ειδικά των Ρωμανιωτών και των σεφαραδιτών Εβραίων σε σχέση με τα δικαιώματα και την ασφάλειά τους. Πράγματι, παρότι σε επίπεδο κοινωνίας υπήρχαν ρατσιστικές τάσεις και αντιλήψεις, σε επίπεδο πολιτείας τα μέλη της εβραϊκής μειονότητας είχαν ισότιμα δικαιώματα με κάθε άλλο Έλληνα πολίτη (Δενελάβας-Εξαδάκτυλος, 2010, σσ. 69-70).

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Καρατζά (2014, σ. 35), η δικτατορία Μεταξά ήταν γενικά φιλική απέναντι στην εβραϊκή μειονότητα. Ο Μεταξάς ανέφερε, συγκεκριμένα, με δηλώσεις του, ήδη από την πρώτη περίοδο της κατάληψης της εξουσίας (Αύγουστος 1936) πως, οι εβραίοι, είναι ισότιμοι πολίτες με τους άλλους Έλληνες δεδομένου πως είναι πολίτες της χώρας και αποδεικνύουν την πίστη τους στο κράτος. Ακόμα, την ίδια περίοδο, ο ίδιος ο Μεταξάς μετέβη στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να λάβει δράση απέναντι σε φαινόμενα ανταγωνισμού των εβραίων και των χριστιανών της πόλης σε σχέση με τον έλεγχο του εμπορίου.

Ο οικονομικός ανταγωνισμός ανάμεσα στις δύο αυτές κοινωνικές / θρησκευτικές ομάδες ήταν τόσο έντονος που οδήγησε σε βιαιοπραγίες ανάμεσα στα μέλη τους. Η παρέμβαση του Μεταξά συνοδεύτηκε με την λήψη μέτρων για την προστασία των μελών της εβραϊκής μειονότητας. Τα μέτρα συμπεριλάμβαναν την εφαρμογή ευνοϊκών μέτρων σε σχέση με την φορολογία και την απαλλαγή τους από χρέη όπως και την προστασία των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων (Καρατζά, 2014, σ. 35). Επιπλέον, την περίοδο αυτή, πολλά μέλη της κοινότητας κατατάχθηκαν στον ελληνικό στρατό με στόχο την προστασία της πατρίδας. Ο ρόλος των προσώπων αυτών στην προστασία της χώρας από τις κατοχικές δυνάμεις ήταν κατασταλτικός, ενώ πολλά από τα πρόσωπα με υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης απασχολήθηκαν σε καίριες θέσεις όπως αυτές των διερμηνέων και των μελών του ιατρικού προσωπικού του στρατού (Εβραϊκό Μουσείο, 2020).

2.5. Συμπεράσματα κεφαλαίου

Το διάστημα του Μεσοπολέμου αποτελεί, για την Ελλάδα, μια περίοδο αλλαγών, κατά κύριο λόγο εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922. Στο εσωτερικό του κράτους, ήδη από το διάστημα της υπογραφής της Συνθήκης Ειρήνης για τη λήξη του Α Παγκοσμίου Πολέμου, υπήρχε έντονη ανασφάλεια. Η Ελλάδα είχε αυξήσει τα εδάφη της, αλλά δεν παρουσίαζε πολιτική σταθερότητα, ενώ και ιδεολογικά υπήρχαν ανταγωνιστικές τάσεις ανάμεσα στα μεγάλα κόμματα και τον πληθυσμό.

Η Ελλάδα βρέθηκε, δε, και στο επίκεντρο των κρίσεων στα Βαλκάνια αλλά και να έχει πληγεί από τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929. Στο διάστημα αυτό, υπήρξε μια στροφή προς τον συντηρητισμό από μεγάλο μέρος του πληθυσμού στην επαρχία, ενώ ανάλογες τάσεις εκφράστηκαν και από σημαντικούς εκπροσώπους της κυβέρνησης. Η εβραϊκή κοινότητα (ιδίως στη Θεσσαλονίκη) τάχθηκε υπέρ του σοσιαλισμού και εξέφρασε μια ιδεολογία η οποία ήταν συνυφασμένη με τη μαρξιστική στα πλαίσια της Φεντερασιόν.

Ωστόσο, στα Γιάννενα, οι Ρωμανιώτες Εβραίοι φαίνεται να τάχθηκαν επίσης υπέρ της διεθνοποίησης και του εκσυγχρονισμού. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί από το γεγονός πως οι οικογένειες επέλεξαν μια πολυγλωσσική εκπαίδευση για τα παιδιά τους, ενώ τα μέλη της κοινότητας καταδίκάζαν τον αντισημιτισμό. Η διχοτόμηση της χώρας, αρχικά, ωστόσο, δεν επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα ζωής των εβραίων της πόλης, αφού η αντιπαλότητα αφορούσε κυρίως τις ελίτ.

Κεφάλαιο 3: Οι συνθήκες ζωής της εβραϊκής κοινότητας την περίοδο της ιταλικής και γερμανικής κατοχής και η εφαρμογή των αντισημιτικών μέτρων

Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται στα γεγονότα που ακολούθησαν την περίοδο του Μεσοπολέμου και αφορούν, κυρίως, το διάστημα 1939-1945. Το διάστημα αυτό καλύπτει την περίοδο από το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και την κήρυξη του πολέμου στην Ελλάδα από τις δυνάμεις του Άξονα.

3.1. Το χρονικό της κατάκτησης της πόλης από τις ιταλικές και γερμανικές κατοχικές δυνάμεις

Σε ό,τι αφορά το χρονικό της κατάκτησης από τους Ιταλούς και τους Γερμανούς, για την εβραϊκή κοινότητα η κατάσταση επιδεινώθηκε δραματικά σε σύντομο χρονικό διάστημα. Στο έπος του αλβανικού μετώπου οι ελληνικές δυνάμεις κατάφεραν να αναχαιτίσουν τα ιταλικά στρατεύματα και να εμποδίσουν ουσιαστικά την προέλασή τους στον ελλαδικό χώρο, ανατρέποντας τα σχέδιά τους. Αξίζει να σημειωθεί πως ένα μέρος του ιταλικού στρατεύματος σχεδίαζε την προέλασή τους στις περιοχές της Φλώρινας και της Έδεσσας, με σκοπό να καταλάβουν την πόλη της Θεσσαλονίκης. Με την κατάληψη των πόλεων αυτών το 1941, όμως, από τους Γερμανούς, οι ξένες δυνάμεις κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν τις δυνάμεις τους στον ελλαδικό χώρο. Παρόλα ταύτα, την κεντρική εξουσία διατηρούσε η ελληνική χωροφυλακή (Ασίκης, 2018, σσ. 36-38).

Μέχρι και το 1941, τα μέλη της κοινότητας δεν είχαν βιώσει συστηματικές διώξεις. Ωστόσο, το 1943, όταν και τα Ιωάννινα καταλήφθηκαν από τις γερμανικές δυνάμεις, ξεκίνησαν να εμφανίζονται τάσεις ξενοφοβικών συμπεριφορών όσο και συγκέντρωσης στοιχείων των Εβραίων της πόλης. Η κατάσταση επιδεινώθηκε, μάλιστα, ραγδαία και ταυτόχρονα στα Ιωάννινα και την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Σε όλη τη χώρα, η απομόνωση των Εβραίων έλαβε, στην αρχή, χαρακτήρα διαχωρισμού των προσώπων αυτών από το γενικό πληθυσμό εντός της κοινότητας και, στη συνέχεια, αποκλεισμού από τη δημόσια ζωή. Ωστόσο, ήταν από τον Ιανουάριο του 1943 που καταγράφονται

επιβεβαιωμένα περιστατικά μετακίνησης των Εβραίων της Ελλάδας σε στρατόπεδα συγκέντρωσης όπως το Άουσβιτς (Bowman, 2009, pp. 107-108).

3.2 Η ζωή των Εβραίων στην ιταλική και γερμανική κατοχή

Στα τέλη του Οκτώβρη του έτους 1940, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο ιταλογερμανικός Άξονας προσπαθούσε να εισβάλλει στην Ελλάδα. Εκείνη την περίοδο, πολλά μέλη από την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων ρίχτηκαν στο πεδίο της μάχης ως απλοί οπλίτες για να κατατροπώσουν και να αποκρούσουν τον εχθρό σε συνεργασία με τους Έλληνες χριστιανούς, επιδεικνύοντας πατριωτισμό και σπουδαία αυτοθυσία. Οι Εβραίοι νεοσύλλεκτοι από τα Ιωάννινα ήταν από τους πρώτους Έλληνες στρατιώτες στο αλβανικό μέτωπο (στο οποίο είχε κυριαρχήσει η Ιταλία ενάμιση χρόνο νωρίτερα). Πέντε Εβραίοι από τα Γιάννενα έπεσαν στη μάχη, και πολλοί άλλοι τραυματίστηκαν. Ορισμένοι Εβραίοι στρατιώτες από τα Ιωάννινα κατέκτησαν υψηλές θέσεις στον ελληνικό στρατό. Λόγω της γειννίας με τα ελληνικά σύνορα με την Αλβανία, οι κάτοικοι των Ιωαννίνων υπέστησαν πολλές κακουχίες κατά τη διάρκεια του πολέμου, μεταξύ των οποίων η ανεργία, ο πληθωρισμός και η πείνα. Μόνο περίπου 2.000 από τους 5.000 Εβραίους της πόλης παρέμειναν στην πόλη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι υπόλοιποι ωστόσο μετανάστευσαν πριν ξεσπάσουν οι μάχες ή εγκατέλειψαν την πόλη στη συνέχεια, κατευθυνόμενοι σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου (<https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/valley/index.asp>).

Όταν τελικά η Ελλάδα κατελήφθη από τα εχθρικά στρατεύματα του Άξονα, η πόλη των Ιωαννίνων τελούσε υπό την κατάληψη των ιταλικών στρατευμάτων. Εκείνο ακριβώς το διάστημα ο πληθυσμός της κοινότητας στα Ιωάννινα ανερχόταν σε 1950 μέλη (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2020). Όσο βρίσκονταν τα ιταλικά στρατεύματα στην περιοχή, η διοίκηση επεδείκνυε επιείκεια προς τους Εβραίους, και μάλιστα χωρίς να επιβάλλει σε αυτούς κάποια ιδιαίτερα περιοριστικά μέτρα εναντίον τους. Ως εκ τούτου, η ζωή τους κυλούσε με σχετικά κανονικούς ρυθμούς, γεγονός το οποίο λειτούργησε εφησυχαστικά, αγνοώντας τι επρόκειτο να συμβεί αργότερα, όταν την εξουσία θα λάμβαναν τα γερμανικά στρατεύματα (Καβάλα, 2015). Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως κάποια νεαρά μέλη της κοινότητας πήγαν πάνω στα γύρω βουνά και βοηθούσαν τους αντιστασιακούς αντάρτες, κυρίως όμως γιατί αισθάνονταν μίσος απέναντι στον κατακτητή και όχι γιατί πίστευαν πως πρόκειται για μία διέξοδο ή μία

λύση που θα φέρει την σωτηρία. Ανάμεσα σε αυτά τα νεαρά άτομα περιλαμβάνονται οι Σαλβατόρ Μπακόλα και ο Ιωσήφ Μάτσα (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2020).

Την περίοδο της ιταλικής κατοχής, υπήρχαν ακραία φαινόμενα φτώχειας, ασθένειας και ανεργίας στα Γιάννενα. Συγκεκριμένα, αναφέρονται φαινόμενα όπως το να περιφέρονται γυναίκες και παιδιά στους δρόμους της πόλης ζητώντας (κυρίως) τρόφιμα και σπανιότερα χρήματα. Ωστόσο, παρά τις στερήσεις που βίωναν οι κάτοικοι της πόλης, δεν αναφέρθηκαν φαινόμενα δημόσιων εκτελέσεων στην πόλη κυρίως για πολιτικούς λόγους. Αναλυτικότερα, αναφέρεται πως, οι Ιταλοί, και αργότερα Γερμανοί στρατιώτες, είχαν απαγάγει περίπου 150 Έλληνες αξιωματικούς ενώ, μετά την προσωρινή αποχώρηση των Ιταλών από την πόλη των Ιωαννίνων το 1943, ο ηγέτης του εβραϊκού συμβουλίου Κοφίνα ενθάρρυνε τους νέους να εγκαταλείψουν εγκαίρως την πόλη των Ιωαννίνων για να συμμετάσχουν στην Εθνική Αντίσταση. Η προτροπή αυτή, ιστορικά, αποδεικνύεται πως είχε βάση καθώς όσοι εβραίοι παρέμειναν στην πόλη, σχεδόν στο 90% αυτών, απώλεσαν τη ζωή τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (Καρατζά, 2014, σσ. 42-43).

Στο συμπέρασμα πως η ηρεμία ανατράπηκε καθώς εισήλθαν στα Ιωάννινα καταλήγουν και οι αναφορές του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος (2020) που αναφέρουν πως, την ίδια περίοδο, οι γερμανικές στρατιές, δηλαδή στις 20 Απριλίου του 1943 και τα ιταλικά στρατεύματα παραδόθηκαν στους συμμάχους του άξονα. Την άνοιξη του 1943 Εβραίοι από τα Ιωάννινα είχαν ήδη αρχίσει να λαμβάνουν επιστολές και τηλεγραφήματα από συγγενείς και φίλους, οι οποίοι βρίσκονταν σε άλλα μέρη της κατεχόμενης από τους Γερμανούς Ελλάδας. Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων είχαν ήδη πληροφορηθεί για το τι συνέβαινε στην πόλη της Θεσσαλονίκης και για τις ενέργειες στις οποίες είχαν προβεί τα γερμανικά στρατεύματα. Για αυτό το λόγο, μερικά από τα μέλη της κοινότητας επέμεναν ότι βρίσκονταν σε άμεσο κίνδυνο, αλλά ο αναπληρωτής επικεφαλής της κοινότητας, Shabetai Kabeli, απέρριπτε αυτούς τους ισχυρισμούς και ήταν ανένδοτος. Είχε την άποψη πως οι Γιαννιώτες Εβραίοι δεν έπρεπε να εγκαταλείψουν την πόλη των Ιωαννίνων και να ενταχθούν στα αντάρτικα σώματα, τα οποία αποδοκίμαζε με μανία επειδή τα χαρακτήριζε ως κομμουνιστικά (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2020).

Ωστόσο, διαπιστώνεται ταυτόχρονα πως υπήρχαν ήδη προβλήματα και σε τοπικό επίπεδο λόγω του γεγονότος πως συγκεκριμένα μέλη της κοινότητας όπως οι

πνευματικοί της ηγέτες, προσπαθούσαν να εξωραΐσουν την κατάσταση, προκειμένου να καθησυχάσουν την κοινότητα πως δεν διατρέχει κάποιο κίνδυνο. Ταυτόχρονα, μέλη της εβραϊκής κοινότητας τα οποία, μάλιστα, ασκούσαν ευρεία επιρροή στις απόψεις των μελών της, απέδιδαν τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης στη θεία δίκη και τιμωρία, αφού εκεί οι Εβραίοι δεν ήταν βαθιά θρησκευόμενοι (Μάγερ, 2009; Ετμεκτσόγλου, 2007).

Συγκεκριμένα, οι κατηγορίες αφορούσαν το ότι δεν τηρούσαν τις επίσημες αργίες της κοινότητας όπως αυτή του Σαββάτου και τους κανόνες του Τορά. Αυτό είχε ως επιδίωξη, πιθανώς, την αιτιολόγηση των εγκλημάτων κατά της εβραϊκής μειονότητας καθώς και την προκατάληψη. Την ίδια περίοδο έλαβαν χώρα περιστατικά συλλήψεων εβραίων της πόλης, συγκεκριμένα τριών εμπόρων, με την κατηγορία της κατοχής προπαγανδιστικού υλικού. Η σύλληψη αυτών συμπεριλάβανε την κατάσχεση 3.500 χρυσών λιρών (Καρατζά, 2014, σ. 43).

Το γεγονός πως η κοινότητα είχε απωλέσει την εσωτερική της συνοχή και το ότι υπήρχαν ήδη φωνές οι οποίες ήταν περισσότερο συντηρητικές δε βοήθησε στην εξομάλυνση της κατάστασης. Στα Ιωάννινα είχε ήδη λάβει χώρα μια προσπάθεια για την καταγραφή των Εβραίων της πόλης, στην οποία συμμετείχαν και μέλη της κοινότητας. Αυτό έγινε σε και στη Θεσσαλονίκη, αλλά όχι στην Αθήνα. Στην Αθήνα, ζητήθηκε από τον Αρχιραβίνο της πόλης, Μπαρτζιλάι Ηλία, από τις Γερμανικές αρχές, το 1943, να δώσει λίστα με τα ονόματα όλων των Εβραίων της πόλης, με αποτέλεσμα ο Αρχιραβίνος να διαφύγει στα βουνά με την υποστήριξη του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ). Η υποστήριξη του ΕΑΜ ήταν καίρια ενώ αναφέρεται ταυτόχρονα πως πάνω από 1000 Εβραίοι και Εβραίες συμμετείχαν στην εθνική αντίσταση και είχαν διαφύγει από τα αστικά κέντρα (Μπεζέ, 2016, σ. 28).

Ο γερμανικός στρατός εγκαταστάθηκε μόνιμα στην περιοχή των Ιωαννίνων, όπως και στη γειτονική Πρέβεζα, λίγους μήνες αργότερα, και συγκεκριμένα τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Στα τέλη Ιουλίου 1943, μετά την εκτόπιση των Εβραίων της Μακεδονίας στο Άουσβιτς, μια μεραρχία των SS έφτασε στα Ιωάννινα. Ο Kurt Waldheim ήταν μεταξύ των μελών της Wehrmacht που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή. Η μονάδα του Waldheim συνέλεξε πληροφορίες για τους Εβραίους των Ιωαννίνων, τις οποίες διαβίβασε στον διοικητή της μεραρχίας SS, σημειώνοντας ότι περίμεναν ότι οι Εβραίοι θα αποτελούσαν στρατιωτική απειλή. Οι γερμανικές δυνάμεις από το πρώτο διάστημα

της εγκατάστασής τους στην πόλη, άρχισαν να ασκούν πιέσεις στα μέλη της εβραϊκής κοινότητας (Γκότοβος, 2019).

Μάλιστα, προσέγγισαν ένα πολύ σημαντικό μέλος της κοινότητας, τον Σαμπεθάι Καμπιλή, ο οποίος είχε την πεποίθηση πως εάν τα μέλη υπάκουγαν και συμμορφώνονταν στις γερμανικές επιταγές, τότε δε θα διέτρεχαν κανέναν απολύτως κίνδυνο αλλά και δε θα υπήρχε πιθανότητα να διωχθούν. Ο διοικητής των SS έπεισε τον Καμπιλή ότι οι Εβραίοι των Ιωαννίνων θα ετύγχαναν ειδικής μεταχείρισης από τους Γερμανούς, καθώς μιλούσαν ελληνικά και όχι λαντίνο, και πως για αυτό το λόγο δε θα πάθαιναν τα ίδια με τους ομόθρησκούς τους στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (Dalven, 1984).

Οι Γερμανοί διαβεβαίωσαν τον Καμπιλή πως δε θα προέβαιναν σε κάποια ενέργεια εναντίον τους, ωστόσο οι πράξεις τους διαψεύσαν αυτές τις διαβεβαιώσεις, αφού το κλίμα φαινόταν ότι άρχισε να βαραίνει. Ο Καμπιλή δημοσιοποίησε αυτές τις πληροφορίες για την ειδική μεταχείριση, αλλά ορισμένοι Εβραίοι επέλεξαν να ενταχθούν στα ελληνικά αντάρτικα σώματα. Τον Αύγουστο του έτους 1943, οι Γερμανοί συνέλαβαν τα μέλη μίας εύπορης οικογένειας, δηλαδή του Ισαάκ Λαγαρή. Το γεγονός πως η ανάκρισή τους διήρκεσε για δύο ώρες, έδωσε την ευκαιρία στον Λαγαρή να στείλει κρυφά τα παιδιά του στην πόλη των Αθηνών και από εκεί να φυγαδευτούν εν τέλει στο Τελ Αβίβ (Chandrinou, 2014; Καβάλα, 2015; Βλάχου, Κοτζόγλου και Παπαδοπούλου, 2014).²

---

² Ταυτόχρονα, οι θρησκευτικοί δεσμοί που είχαν αναπτύξει με την κοινότητά τους οι Ρωμανιώτες Εβραίοι στα Ιωάννινα αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των στάσεων της χριστιανικής κοινότητας. Αναφέρθηκε και παραπάνω πως οι περισσότεροι Εβραίοι εκείνη την περίοδο ήταν βιοπαλαιστές, αγθοφόροι, νερουλάδες, τεχνίτες και γυρολόγοι και επρόκειτο για απλούς ανθρώπους, ο οποίοι ήταν βαθιά θρησκευόμενοι. Οι καταβολές τους εν τέλει ίσως ερμηνεύουν την εμπιστοσύνη που έδειχναν στον Σαμπεθάι Καμπιλή, ασκούσε μεγάλη επιρροή επάνω τους, λόγω της οικονομικής και της θρησκευτικής του δύναμης. Η γνώμη του είχε σπουδαία σημασία για τα μέλη της κοινότητας, τα οποία συμβούλευε να επιδείξουν πίστη και υπακοή στον Θεό για να αποτραπούν τα χειρότερα. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι Γερμανοί δεν είχαν προσεγγίσει τυχαία από το πρώτο κιόλας διάστημα της μόνιμης εγκατάστασής τους το ηγετικό αυτό μέλος της εβραϊκής

Τον ίδιο μήνα, οι αντιστασιακοί σκότωσαν έναν Γερμανό στρατιώτη και σε αντίποινα οι Γερμανοί δολοφόνησαν δέκα αιχμαλώτους, ανάμεσά τους δύο Εβραίους από τα Γιάννενα, τον Νισίμ Μπάτη και τον πεθερό του Ιωσήφ Μπάτη. Στις 22 Σεπτεμβρίου ο στρατηγός Jürgen Stroop, ο διοικητής της μεραρχίας SS που είχε καταστείλει την εξέγερση του γκέτο της Βαρσοβίας, διορίστηκε επικεφαλής της ελληνικής αστυνομίας, ενώ επικεφαλής των γερμανικών στρατευμάτων διατελούσε ο Jurgen von Stettner (Chandrinou, 2014, p. 2).

3.3. Συμπεράσματα κεφαλαίου

Το χρονικό της κατάκτησης της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα αναδεικνύει τη λυσσαλέα αντίσταση των δυνάμεων της χώρας απέναντι στους κατακτητές. Την περίοδο αυτή, στο εσωτερικό του κράτους, αναφέρεται πως υπήρχε ενότητα, σε βαθμό σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό της προγενέστερης περιόδου, κυρίως λόγω του ότι όλοι οι πολίτες αντιμετώπιζαν την ίδια απειλή και στερήσεις. Ο αντισημιτισμός δεν εκδηλωνόταν ούτε ενισχύονταν / ενθαρρύνονταν από τους υψηλά ιστάμενους. Αντίθετα, η κυβέρνηση διατηρούσε μια αρκετά φιλομειονοτική στάση με στόχο την προστασία όλων των Ελλήνων πολιτών.

κοινότητας. Τουναντίον μάλιστα, είχαν αφουγκραστεί πως ο Καμπιλή διατηρούσε συντηρητικές απόψεις και πως ασκούσε επιρροή στην κοινότητα και το εκμεταλλεύτηκαν.

Όπως επισημαίνει η Καβάλα (2015), μάλιστα, το σχέδιο ήταν να παραπλανήσουν τον ίδιο, για να καθυσχύσει τα μέλη της κοινότητας πως δε θα επαναλαμβάνονταν τα ίδια με τη Θεσσαλονίκη και εν τέλει να καταφέρουν να τους αιφνιδιάσουν όταν θα ερχόταν η ώρα των εκτοπισμών. Συνεπώς, η θρησκευτική ηγεσία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στα γεγονότα που θα εκτυλίσσονταν αργότερα, καθώς φαινόταν πως δεν προμήνυε κάτι την καταστροφή που ερχόταν. Ωστόσο, στην πραγματικότητα η ολιγωρία, η αφέλεια και ο συντηρητισμός του Καμπιλή ήταν τα ευάλωτα σημεία της κοινότητας. Ως εκ τούτου, ήταν λογικό τα μέλη τόσο της εβραϊκής κοινότητας όσο και της χριστιανικής να αιφνιδιαστούν. Και προφανώς αυτό επισημαίνει την τραγικότητα της κατάστασης αλλά και καταδεικνύει πως τα αντανakλαστικά της χριστιανικής κοινότητας, ακόμα και αν κάποια από τα μέλη της θα επέλεγαν να σταθούν αλληλέγγυα απέναντι στους αλλόθρησκους συντοπίτες τους, δεν ήταν μία κατάσταση δεδομένη.

Πολλοί εβραίοι των Ιωαννίνων παρέμειναν στην πόλη, μια απόφαση η οποία είχε ολέθριες συνέπειες. Ωστόσο, στο διάστημα της ιταλικής κατοχής της πόλης, αναφέρεται πως οι δημόσιες εκτελέσεις απαγορεύονταν για πολιτικούς λόγους, ενώ δεν υπήρχε συστηματική δίωξη των πολιτών που ανήκαν σε μειονότητες. Οι ελληνικές αστυνομικές αρχές, επικεντρώθηκαν στη διατήρηση της τάξης και την προστασία των πολιτών, ενώ η εκκλησία διακήρυττε την ανάγκη για αλληλεγγύη. Παρόλα ταύτα, πολλοί πολίτες, επηρεασμένοι από τη φρίκη του πολέμου, στοχοποίησαν τους εβραίους συμπολίτες τους, ιδίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Πολλοί εβραίοι, το διάστημα αυτό, κατατάχθηκαν στην αντίσταση με στόχο το να ενισχύσουν τον αγώνα της πατρίδας κατά των Ιταλών και Γερμανών.

Κεφάλαιο 4: Ο εκτοπισμός των Εβραίων των Ιωαννίνων και η στάση των χριστιανικών θεσμών και των κατοίκων της πόλης απέναντι σε αυτόν.

Το κεφάλαιο αυτό εστιάζει στα δραματικά γεγονότα που έλαβαν χώρα, κυρίως μετά το 1943 και μέχρι το 1945, στην περιοχή των Ιωαννίνων και, γενικά, στη Βόρεια Ελλάδα μετά την αντικατάσταση των ιταλικών δυνάμεων στις περιοχές αυτές από τα SS. Η έρευνα επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στο παράδειγμα των Ιωαννίνων και τις συνέπειες των πογκρόμ στην εβραϊκή κοινότητα στην πόλη.

Ωστόσο, διαπιστώνεται μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης πως είναι, ουσιαστικά, αδύνατο και επιστημονικά μη ορθό το να αγνοηθεί η εμπειρία των Ελλήνων Εβραίων σε όλη τη χώρα. Τα στατιστικά της περιόδου αναφέρονται σε εκατομμύρια νεκρούς και αγνοούμενους Εβραίους, με αποτέλεσμα την απώλεια αθώων αμάχων και την αλλοίωση της σύνθεσης του πληθυσμού. Ο καταστροφικός αντίκτυπος των μαζικών διωγμών και του Ολοκαυτώματος για την εβραϊκή κοινότητα στη χώρα μελετάται, έτσι, με επίκεντρο τα Ιωάννινα αλλά χωρίς να αγνοείται το γεγονός πως τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος συνιστούν ένα από τα πιο δραματικά γεγονότα στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας και Ευρώπης.

4.1 Τα σημαντικότερα γεγονότα

Σύμφωνα με τον Bowman (2009, pp. 107-108), ο συστηματικός βασανισμός των Εβραίων της Ελλάδος και η θανάτωσή τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία έλαβε χώρα την περίοδο 1943-1945 με κομβίο Ελλήνων να μεταφέρονται στη Γερμανία σε συστηματική βάση. Ο ερευνητής αναφέρει περιστατικά Ελλήνων Εβραίων που συμπεριλαμβάνονται στις δίκες της Νυρεμβέργης όπως η συμμετοχή 6.000 νεαρών ανδρών και γυναικών σε πειράματα για την ελονοσία το 1943, που συμπεριλάμβαναν και Έλληνες Εβραίους. Επίσης, κάνει αναφορά σε περιπτώσεις θανάτωσης του συνόλου των Ελλήνων Εβραίων που συμμετείχαν σε πειράματα των Ναζί, όπως αυτό του Madjanek το 1943, για το οποίο αναφέρεται πως κανείς συμμετέχων ή καμία συμμετέχουσα δεν επέστρεψε ζωντανός/η.

Οι Ragaru & Le Noc (2021, pp. 377-379) αναφέρουν και πρόσθετα παραδείγματα μαζικής συγκέντρωσης Ελλήνων Εβραίων από τη Βόρεια Ελλάδα και τονίζουν πως, τα

πρώτα δείγματα συγκέντρωσης και αποστολής αυτών σε στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι την Άνοιξη του 1943. Μέχρι και το έτος αυτό, τόσο οι Εβραίοι της Ελλάδας όπως και αυτοί της Βουλγαρίας, ζούσαν μαζί με τη χριστιανική κοινότητα και, μάλιστα, Βούλγαροι Εβραίοι που κατοικούσαν στις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας που απελευθερώθηκαν τον 19^ο – 20^ο αιώνα, είχαν ενσωματωθεί με την ελληνική εβραϊκή και χριστιανική κοινότητα.

Η καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο αποτέλεσε μία οργανωμένη επιχείρηση στο πλαίσιο του γερμανικού πογκρόμ, το οποίο και ολοκληρώθηκε αποτελεσματικά σε δύο διαφορετικές φάσεις. Η πρώτη φάση του πογκρόμ ξεκίνησε την άνοιξη του 1943 και ο εκτοπισμός αφορούσε εκείνους τους Εβραίους, οι οποίοι κατοικούσαν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης αλλά και εκείνους, οι οποίοι βρίσκονταν σε πόλεις της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας, που είχαν περιέλθει στον βουλγαρικό και γερμανικό έλεγχο μετά τη διχοτόμηση της Ελλάδας από τον Άξονα το 1941 (Ragaru & Le Noc, 2021, pp. 377-381).

Αυτή η πρώτη φάση του γερμανικού πογκρόμ έληξε το καλοκαίρι του ίδιου έτους, δηλαδή το 1943. Το σχέδιο των εκτοπισμών συνεχίστηκε σε δεύτερη φάση μόλις έναν χρόνο αργότερα. Ειδικότερα, η δεύτερη φάση ξεκίνησε στα τέλη της άνοιξης και το καλοκαίρι του 1944, και περιλάμβανε τους Εβραίους, οι οποίοι κατοικούσαν στις περιοχές της δυτικής Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Ακαρνανίας, της Θεσσαλίας, της Αττικής και της Πελοποννήσου. Άλλοι Εβραίοι που συμπεριλήφθηκαν στη δεύτερη φάση εκτοπισμών, ήταν όσοι κατοικούσαν σε νησιωτικές περιοχές και συγκεκριμένα, στα νησιά Κέρκυρα, Κρήτη, Κως και Ρόδος. Οι παραπάνω περιοχές που αφορούσαν στη δεύτερη φάση ενέπιπταν στην ιταλική ζώνη κατοχής, την οποία κατέλαβε η Γερμανία μετά την αποχώρηση της Ιταλίας από τον πόλεμο, στις 8 Σεπτεμβρίου του 1943. Οι Εβραίοι, οι οποίοι κατοικούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, δηλαδή στην πόλη των Αθηνών και την πόλη της Θεσσαλονίκης, μεταφέρθηκαν διαδοχικά προς τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Τρεμπλίνκα και στο Άουσβιτς (Καβάλα, 2015; Bowman, 2009).

Η περίοδος αυτή θεωρείται και μια κομβική στιγμή στην ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Fromm (1992), μέχρι και το 1940, η θέση των Εβραίων στην ελληνική κοινωνία ήταν σχετικά επισφαλής, ωστόσο, διατηρούνταν τα δικαιώματα της μειονότητας αυτής και οι σχέσεις τους με τα λοιπά μέλη της

κοινωνίας ήταν σχετικά ομαλές. Μετά το Ολοκαύτωμα, ωστόσο, η εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα δεν ήταν ποτέ η ίδια.

Στις αρχές Μαρτίου 1944 έγινε απογραφή στην πόλη. Πιο συγκεκριμένα, οι Εβραίοι διατάχθηκαν είτε να εγγραφούν σε καταλόγους ή να αντιμετωπίσουν την εκτέλεση. Ταυτόχρονα, στα Ιωάννινα κηρύχθηκε απαγόρευση κυκλοφορίας από τις πέντε το απόγευμα έως τις επτά το πρωί κάθε μέρα και οι Εβραίοι αναγκάστηκαν να παρέχουν στους Γερμανούς τρόφιμα. Αμέσως μετά την απογραφή που πραγματοποιήθηκε, οι Γερμανοί φυλάκισαν τέσσερις από τους ηγέτες της εβραϊκής κοινότητας. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο Δρ. Μωσής Κοφινάς. Ωστόσο, ανάμεσα σε όσους συνελήφθησαν δεν βρισκόταν ο αναπληρωτής επικεφαλής της κοινότητας Shabetai Kabeli. Κάτι τέτοιο δεν ήταν καθόλου τυχαίο, καθώς όπως θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα, οι Γερμανοί εκμεταλλεύτηκαν εξ αρχής τον συντηρητισμό του, ενώ χρειάζονταν κάποιον που να επικοινωνεί τα παραπλανητικά μηνύματά τους στην υπόλοιπη εβραϊκή κοινότητα, καθώς ταυτόχρονα θα αποδυνάμωναν την ηγεσία της (Καβάλα, 2015).

Οι συλληφθέντες ηγέτες κατάφεραν να βγάλουν λαθραία μια επιστολή από τη φυλακή της Ζωσιμαίας Σχολής, καλώντας τους Εβραίους να εγκαταλείψουν την πόλη, αλλά ο Shabetai Kabeli (Καμπέλης), ισχυρίστηκε ότι οι Γερμανοί δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση να βλάψουν τους Εβραίους, εφόσον αυτοί θα τους παρείχαν τα χρήματα και τις προμήθειες που τους ζητούσαν οι πρώτοι (Schminck-Gustavus, 2012; Μάτσα, 2017, σσ. 139-142). Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως ο Καμπέλης απέκρυψε την εν λόγω επιστολή, θεωρώντας πως δε θα ήταν καλό να δημοσιοποιηθεί εφόσον σκόπευε να ικανοποιήσει αυτά που ζητούσαν οι Γερμανοί (Βλάχου, Κοτζόγλου και Παπαδοπούλου, 2014).

Ο Καμπέλης πήγε μάλιστα σε γονείς των οποίων οι γιοι είχαν εγκαταλείψει την πόλη των Ιωαννίνων για να ενταχθούν στις μυστικές πατριωτικές αντιστασιακές ομάδες. Εξάλλου, περιλαμβανόταν ανάμεσα στους όρους που είχαν θέσει οι Γερμανοί, εκτός των προμηθειών και των χρημάτων, προκειμένου να μην πειράζουν κανέναν από την κοινότητα. Ο σκοπός του Καμπέλη ήταν να πείσει αυτούς τους γονείς, προκειμένου να μιλήσουν με τα παιδιά τους και να τα μεταπείσουν να επιστρέψουν στα Ιωάννινα, με το επιχείρημα πως στην πραγματικότητα οι ομάδες στις οποίες είχαν εισχωρήσει ήταν κομμουνιστικές και αυτό σήμαινε πως ολόκληρη η εβραϊκή κοινότητα της πόλης

βρισκόταν σε πολύ μεγάλο κίνδυνο. Ακόμα και αυτό το αίτημα των Γερμανών ικανοποιήθηκε. (Chandriotis, 2014, Μάτσα, 2017, σσ. 139-142).

Οι Γερμανοί προέβησαν στην καταστροφή της Νέας Συναγωγής Καχάλ Καντόσς Χαντάσς. Τα μέλη της Κοινότητας τότε, με τη βοήθεια του δημάρχου Βλαχλείδη, έκρυψαν αμέσως τα ιερά σκεύη που βρίσκονταν μέσα στη Συναγωγή, καθώς και τα υφάσματα. Η καταστροφή της Συναγωγής προκάλεσε αντιδράσεις ενώ η τοπική εβραϊκή κοινότητα υποστηρίχθηκε από τις τοπικές αρχές για να διασώσουν μέρος των θησαυρών της, μια προσπάθεια, όμως, με περιορισμένα αποτελέσματα για την κοινότητα αφού, ουσιαστικά, σταδιακά, η κοινότητα των Ιωαννίνων, μετά το 1943, αντιμετώπισε απώλειες τουλάχιστον 1800 ατόμων (Μάτσα, 2017, σσ. 39-45).

Αρκετοί από τους Εβραίους, αναγνωρίζοντας τον κίνδυνο στον οποίο βρίσκονταν, κατέβαλλαν προσπάθειες να διαφύγουν (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2020). Ήτανε χαράματα της 24ης προς την 25η Μαρτίου του έτους 1944, όταν οι Γερμανοί έθεσαν αιφνιδίως το σχέδιο της Τελικής Λύσης για τους Γιαννιώτες της εβραϊκής κοινότητας. Οι Γερμανοί ναζιστές περικύκλωσαν ολόκληρη την εβραϊκή συνοικία και μάλιστα σημάδευσαν το εξωτερικό των σπιτιών των Εβραίων με σταυρούς, αναγκάζοντας όλες αυτές τις οικογένειες να μείνουν μέσα. Η επιχείρηση αυτή πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια της τοπικής ελληνικής αστυνομίας. Έγινε εκκαθάριση σε όλα τα σημεία της πόλης, από την πλατεία Μαβίλη μέχρι και το Στρατιωτικό νοσοκομείο. Οι Εβραίοι, οι οποίοι κατοικούσαν στην περιοχή του φρουρίου συγκεντρώθηκαν στο κοντινό στρατιωτικό νοσοκομείο. Οι Εβραίοι, οι οποίοι ζούσαν έξω από το φρούριο ήταν συγκεντρωμένοι³ στην πλατεία Μαβίλη απέναντι από τη λίμνη, όπου οι Γερμανοί χώριζαν τους άνδρες από τα γυναικόπαιδα. Ένα από τα συμβάντα, το οποίο έχει εγγραφεί στη συλλογική μνήμη των Γιαννιωτών χριστιανών είναι πως λίγο πριν ξεκινήσει η επιχείρηση για τον εκτοπισμό των Εβραίων συμπολιτών τους, οι επικεφαλής των SS κατέφθασαν στη λίμνη Παμβώτιδα με ένα υδροπλάνο (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2017).

Έτσι εκείνο το χάραμα που χιόνιζε, έμελλε να ξεριζωθούν από τον τόπο τους, που για δώδεκα αιώνες κατοικούσαν στα Γιάννενα, οι 1870 Ρωμανιώτες Εβραίοι. Κατάφεραν να πάρουν όλα τα βασικά από τα υπάρχοντά τους και τα τοποθέτησαν σε

---

³ <https://athjcom.gr/headlines/5-sigklonistikes-fotografies-xana-sto-proskinio/>

μπόγους, που σε κάποιες περιπτώσεις ανέρχονταν στα σαράντα κιλά. Οι Γερμανοί τους τοποθέτησαν μέσα σε φορτηγά σκεπαστά, και τους μετέφεραν στη Λάρισα, μέσω Τρικάλων. Όταν πέρασαν από τα Τρίκαλα, σε συνθήκες συνωστισμού, οι Γερμανοί τους οδήγησαν στο τοπικό εβραϊκό νεκροταφείο για να περάσουν τη νύχτα. Εκεί, κοιμήθηκαν πάνω σε κουβέρτες, τις οποίες είχαν φέρει μαζί τους από τα σπίτια τους. Την επόμενη μέρα το κομβόι έφτασε στη Λάρισα. Στη διαδρομή προς τη Λάρισα, δύο από τους Εβραίους, οι οποίοι ήταν ηλικιωμένου πέθαναν από την εξάντληση (Ioannina TV, 2019).

Μόλις έφτασαν εκεί, οι απελαθέντες Εβραίοι Γιαννιώτες οδηγήθηκαν σε ένα γκαράζ, το οποίο ήταν στρατιωτικό και εξυπηρετούσε τους Γερμανούς. Στο γκαράζ, ωστόσο δεν ήταν μόνοι, καθώς ανέμεναν και οι εκτοπισμένοι Εβραίοι της Λάρισας και οι διωχθέντες των Τρικάλων, οι οποίοι είχαν προσαχθεί την προηγούμενη ημέρα. Οι Εβραίοι από τα Ιωάννινα κρατήθηκαν σε αυτό το γκαράζ για περίπου μια εβδομάδα και τους αφαιρέθηκαν με τη βία όλα τα τιμαλφή τους, τα οποία παρέδιδαν αδιαμαρτύρητα καθώς οι Γερμανοί τους απειλούσαν με θάνατο. Αρκετοί από τους Εβραίους Γιαννιώτες κατάφεραν να δραπετεύσουν, καθώς δωροδοκούσαν τους οδηγούς των απορριματοφόρων ή πηδώντας πάνω από τον φράχτη. Όσοι από αυτούς εν τέλει δραπετεύσαν, ενώθηκαν με τους παρτιζάνους πάνω στο βουνό και μάλιστα πολέμησαν στο πλευρό τους ενάντια στις ναζιστικές δυνάμεις μέχρι και το τέλος του πολέμου. Από τη Λάρισα, οι Εβραίοι των Ιωαννίνων όσοι δεν κατάφεραν τελικά να ξεφύγουν, απελάθηκαν με τρένο στην Πολωνία (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2017; 2020).

Το ταξίδι τους κράτησε οκτώ με εννέα ημέρες. Εξαιτίας των άθλιων συνθηκών συνωστισμού μέσα στο τρένο, οι περισσότεροι Εβραίοι πέθαναν καθ' οδόν. Ο προορισμός ήταν κυρίως το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Άουσβιτς, ωστόσο στάλθηκαν και σε άλλα στρατόπεδα θανάτου. Στο στρατόπεδο του Άουσβιτς έγινε μια επιλογή ανάμεσά τους και μάλιστα ένας μικρός αριθμός Εβραίων στάλθηκαν στη δουλειά. Οι περισσότεροι Εβραίοι, συμπεριλαμβανομένου του Σαμπεθάι Καμπέλι, της γυναίκας του και των αδερφών της, στάλθηκαν στους θαλάμους αερίων και δολοφονήθηκαν. Επίσης, μετά το τέλος του πολέμου μόνο η συναγωγή Kahal Kadosh Yashan παρέμεινε χρησιμοποιήσιμη. Η συναγωγή Kahal Kadosh Hadash, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί ως στάβλος κατά τη διάρκεια της κατοχής, υπέστη πολύ σοβαρές

ζημιές. Το 91% των Ρωμανιωτών Εβραίων που ζούσαν στα Γιάννενα τις παραμονές της ναζιστικής κατοχής το 1943 δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα του θανάτου. Από τους 2.000 Εβραίους, μόνο περίπου 164 επέστρεψαν στην πόλη μετά τον πόλεμο (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2017; 2020).

4.2 Η στάση των Χριστιανών απέναντι στον εκτοπισμό των Εβραίων

Οι στάσεις των Χριστιανών σχετικά με τον εκτοπισμό των Γιαννιωτών Εβραίων είναι αμφιλεγόμενες. Οι Γερμανοί μόλις εισέβαλαν με τα στρατεύματά τους στα Ιωάννινα, αφογκράστηκαν και αντιλήφθηκαν άμεσα τον τρόπο που διαρθρώνονται οι σχέσεις ανάμεσα στην εβραϊκή κοινότητα και τους χριστιανούς. Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, η ταυτότητα των Εβραίων από την τοπική ελληνική κοινότητα δεν προσδιορίζεται με βάση την εθνικότητα, αλλά αντίθετα δίνεται βάση στη διαφορετική θρησκεία. Αλλά ακόμα και κατά τις προστριβές που υπήρχαν ανά διαστήματα ανάμεσα στις κοινότητες των Ιωαννίνων, το διαφορετικό θρήσκευμα αποτελούσε μία πρόφαση για να συγκαλύψει την πραγματική αιτία, που ήταν εν τέλει οι οικονομικοί ανταγωνισμοί ανάμεσα σε εμπόρους (Εβραϊκό Μουσείο, 2020).

Οι Γερμανοί παρατηρώντας αυτά τα στοιχεία, μπορούσαν εύκολα να γίνουν χειριστικοί απέναντι στους Έλληνες, αν λάβουμε υπόψη πως στην πόλη ήταν εμφανές πως η συνύπαρξη ανάμεσα στις κοινότητες, ενείχε διαχωριστικές γραμμές, αφού η συνοικία των Εβραίων βρισκόταν σε απομονωμένο σημείο. Σημαντικός ήταν ο ρόλος των θρησκευτικών ηγετών όπως του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στη διαμαρτυρία κατά του διωγμού, της συγκέντρωσης και της στοχοποίησης των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη και άλλες περιοχές όπως τα Ιωάννινα αν και, παρά τις προσπάθειες προστασίας τους ως Έλληνες πολίτες, η κυβέρνηση παρέμεινε παθητικός θεατής των εγκλημάτων που λάμβαναν χώρα. Μία από τις πιο αποτελεσματικές, ωστόσο, προσπάθειες για την προστασία των Εβραίων από τη σύλληψη ήταν η έκδοση πλαστών πιστοποιητικών (Μπεζέ, 2016, σσ. 16-19).

Κάτι άλλο που πρέπει να επισημανθεί είναι πως από τους συνολικά 2000 Εβραίους της κοινότητας των Ιωαννίνων το 1941, οι εβδομήντα μονάχα ήταν εύποροι έμποροι και συγκεκριμένα κατείχαν δικά τους καταστήματα, ενώ οι υπόλοιποι Εβραίοι ανήκαν σε χαμηλότερα οικονομικά στρώματα, αφού απασχολούνταν ως εργατοτεχνίτες, ως

υπάλληλοι (αχθοφόροι), και ως μικροπωλητές (νερουλάδες και γυρολόγοι). Αυτοί λοιπόν που ανήκαν σε κατώτερα στρώματα δε διέθεταν κάποιο σπουδαίο κοινωνικό κύκλο, και μάλιστα ήταν βαθιά θρησκευόμενοι, επιλέγοντας μία στάση ζωής με περισσότερη εσωστρέφεια (Dalven, 1990). Ως εκ τούτου, όταν εφαρμόστηκε το πογκρόμ των εκτοπισμών, δεν ήταν αυτονόητο πως θα μπορούσαν να τους φυγαδεύσουν οι χριστιανοί από τα γύρω χωριά, αφού οι Εβραίοι δεν είχαν αναπτύξει ένα δίκτυο συνεργασίας και φιλικούς δεσμούς προηγουμένως (Καβάλα, 2015).

Εκμεταλλεόμενοι, λοιπόν, οι Γερμανοί αυτά τα ευάλωτα σημεία, προσπαθούν να στρέψουν τις τοπικές αρχές εναντίον της εβραϊκής κοινότητας και μάλιστα να την εμπλέξουν σε όσα σχεδίαζαν να κάνουν (Dalven, 1984). Μάλιστα, σκοπός τους είναι να υπάρχει μία ενιαία γραμμή εφησυχασμού στο πλαίσιο του οποίου οι πολίτες καλούνται να παραγκωνίζουν τα ατομικά συμφέροντά τους προτεραιοποιώντας το συλλογικό. Για αυτό το λόγο, εκμεταλλεύονται τις φιλικές και συνεργατικές σχέσεις, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στον επίσημο αντιπρόσωπο του χριστιανικού κλήρου, δηλαδή τον Μητροπολίτη Σπυρίδωνα, και στον καθοδηγητή της εβραϊκής κοινότητας (Schminck - Gustavus, 2008). Στη διάρκεια μάλιστα των εκτοπισμών, η παρουσία των Εβραίων των Ιωαννίνων κατασχέθηκε από τον γερμανικό στρατό και διανεμήθηκε σε ντόπιους Έλληνες κατοίκους, ορισμένοι από τους οποίους ήταν δωσίλογοι, συνεργάτες των ναζιστών, αλλά συνεργάζονταν επίσης και με τις ελληνικές αστυνομικές αρχές. Επίσης, τα σπίτια των Εβραίων σημάνθηκαν, οι περιουσίες τους κατασχέθηκαν και, σταδιακά, μέλη της χριστιανικής κοινότητας άρχισαν να επωφελούνται από το μαζικό εκτοπισμών των συμπολιτών τους (Μπεζέ, 2017, σσ. 16-20).

Βέβαια, αναφέρεται και πως οι Εβραίοι ήταν καχύποπτοι με τη στάση των Γιαννιωτών Ελλήνων, επειδή τους προέτρεπαν να δραπετεύσουν και να εγκαταλείψουν τα Ιωάννινα. Συγκεκριμένα, θεωρούσαν πως οι Έλληνες επρόκειτο να εκμεταλλευτούν τις καταστάσεις και πως πρόθεσή τους ήταν να επωφεληθούν από την φυγή των Εβραίων, αφού θα ήταν πιο εύκολο να υφαρπάξουν τις περιουσίες που θα άφηναν πίσω. Αυτό ίσως θα μπορούσε να έχει βάση και να μην είναι καθόλου ανεδαιφικό, καθώς όπως προαναφέρθηκε οι στάσεις της τοπικής κοινότητας ήταν αμφιλεγόμενες, αφού ανάμεσα σε αυτούς που τάσσονταν με τα ναζιστικά στρατιωτικά τάγματα και τους συνεργάτες τους ήταν οι δωσίλογοι, που η δράση τους είναι γνωστή και κοινωνικά

αναπαριστάμενη με αρνητικά πρόσημα, καθώς έχει δημιουργήσει συλλογικά τραύματα στη συλλογική συνείδηση όλων, των Εβραίων, των μη Εβραίων Ελλήνων των υπόλοιπων πληθυσμών στην επικράτεια (Καραγιαννίδης, 2008). Με άλλα λόγια, ο δωσιλογισμός και χαφιεδισμός στη διάρκεια της Κατοχής υφίστατο και δεν ήταν αποκύημα της φαντασίας των Εβραίων, και μάλιστα ενθαρρυνόταν και θεσμικά από τη σχετική Υπουργική απόφαση για την αμοιβή του καταδότη με το 10% από την περιουσία του κάθε Εβραίου καταδικασμένου (Μόλχο, 2015).

Δεν πρέπει ωστόσο να αμελλεί κανείς να αναφερθεί στο γεγονός πως, την ίδια περίοδο, η πείνα και η αποστέρηση αγαθών στο σύνολο της επικράτειας αποτελούσε ένα διαρκές πρόβλημα. Από το Δεκέμβριο του 1941, ο ρυθμός των θανάτων από αστία σε πολλές περιοχές της Ελλάδας αυξήθηκε δραματικά με τα αστικά κέντρα να επηρεάζονται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό λόγω του μεγάλου πληθυσμού και της ανατίμησης των αγαθών. Τα φαινόμενα αυτά προκάλεσαν ακόμα μεγαλύτερες εντάσεις, αναταραχές και κοινωνικές συγκρούσεις, ενώ ο πληθυσμός ζούσε σε συνθήκες απόλυτης εξαθλίωσης (Λούκος, 2007, σ. 225-231).

Σε αυτή την κανονικοποίηση του εκτοπισμού, συνέβαλε και η επίσημη στάση των τοπικών αυτοδιοικητικών αρχών, των πολιτικών ιθυνόντων αλλά και του επίσημου κλήρου στα Ιωάννινα. Καθένας φορέας αντιμετώπισε την επιχείρηση του εκτοπισμού, σαν να είναι ένα συνηθισμένο διοικητικό ζήτημα, το οποίο καλούνταν να διαχειριστούν. Ταυτόχρονα, με αυτήν την απάθεια, την οποία επεδείκνυαν, συνυφαινόταν ένα τελετουργικό πλέγμα το οποίο νομιμοποιούσε το γερμανικό πογκρόμ ενάντια στην εβραϊκή κοινότητα, με σκοπό να διατηρηθεί η κανονικότητα ενός συμβάντος ανατρεπτικού για τους πολιτικούς, κοινωνικούς και ηθικούς κανόνες που ίσχυαν μέχρι προηγουμένως (Μαργαρίτης, 1998).

Αυτή ωστόσο η απάθεια από τους θεσμούς αποτελεί μονάχα μία όψη της κανονικοποίησης, αφού όπως επισημαίνει η Παπαστεφανάκη (2015), ο εκτοπισμός φαίνεται να συντελέστηκε αμαχητί και αδιαμαρτύρητα αφού δεν υπάρχει στο δημόσιο λόγο κάποια δήλωση αλληλέγγυας στάσης για όσα βίωσαν οι Ρωμανιώτες Εβραίοι ούτε και από τα μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων. Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί πως υπάρχουν μαρτυρίες οι οποίες είναι συγκεντρωμένες στο Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος αλλά και πλούσιο φωτογραφικό υλικό που τις συνοδεύει, σχετικά με την ανεπίσημη στάση από μεμονωμένα πρόσωπα, που έδειξαν έμπρακτα την αλληλεγγύη

τους κατά τη διάρκεια της αναστάτωσης, όταν κάποιοι Εβραίοι προσπαθούσαν να διαφύγουν και να γλιτώσουν από τα χέρια των ναζιστών. Πιο συγκεκριμένα, στο πλευρό των καταδιωκόμενων στάθηκαν οι χριστιανοί ιερείς, όπως ο Μητροπολίτης Σπυρίδων, ο οποίος κατάφερε να διασώσει διάφορα αντικείμενα, όπως για παράδειγμα ορισμένες ραπτομηχανές, που ήταν εγκαταλειμμένες στα σπίτια των Εβραίων, οι οποίοι είχαν διαφύγει. Ωστόσο, δε βοήθησε μονάχα ο συγκεκριμένος κληρικός τους καταδιωκόμενους αλλά συνέδραμε και ο απλός κλήρος, όπως ο πατήρ Αθανάσιος, ο οποίος προέβη στην έκδοση ψεύτικων χριστιανικών ταυτοτήτων και τις μοίρασε σε αρκετούς Εβραίους για να ξεγελάσουν τους ναζιστές (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2020).

Αλλά μεγάλη ήταν και η συμβολή των αντάρτικων ομάδων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται πως σχετικά με τις περιουσίες, οι οποίες κατασχέθηκαν και διαμοιράστηκαν στους Έλληνες από τους Γερμανούς, αργότερα και συγκεκριμένα μετά τη λήξη του πολέμου, οι αντιστασιακές οργανώσεις κατάφεραν να ανακτήσουν ορισμένα οικογενειακά περιουσιακά αντικείμενα των μελών της γιαννιώτικης εβραϊκής κοινότητας και εν τέλει να τα επιστρέψουν σε εκείνους που επιβίωσαν (Εβραϊκό Μουσείο, 2017; 2020, Μόλχο, 2015). Επίσης, ακόμα και σήμερα, γίνεται αντιληπτή η έντονη επιρροή που είχαν στον πολιτισμό, τη λαογραφία και την παράδοση της πόλης των Ιωαννίνων οι Εβραίοι κάτοικοί της. Η σύγχρονη ιστορία, η μουσική και η κουλτούρα της πόλης αυτής έχει εμποτιστεί από την εβραϊκή παρουσία σε αυτή, ενώ δεν έχουν απαλειφθεί δείγματα αυτής στην περιοχή όπως έχει συμβεί σε άλλες περιοχές ανά την Ευρώπη (Μεβοράχ, 2020, σσ. 12-14).

Το Ολοκαύτωμα είχε ολέθριες επιπτώσεις στην ευρωπαϊκή κοινωνία και, πάνω από όλα, στη ζωή και την ταυτότητα των εβραίων. Μόνο στην Ελλάδα, εκτιμάται πως 60.000-70.000 άτομα, που ήταν Έλληνες πολίτες, απώλεσαν τη ζωή τους, παρά τις προσπάθειες και των αρχών, και της εκκλησίας της Ελλάδος και των κατοίκων να προστατεύσουν, την ύστατη στιγμή, τους συμπολίτες τους. Εκτιμάται πως οι προσπάθειες απόκρυψης ή ψευδούς τεκμηρίωσης των εβραίων στην Ελλάδα από μέρους των αρχών και των πολιτών με την έκδοση, κυρίως, πλαστών πιστοποιητικών και ταυτοτήτων, οδήγησε στην επιβίωση 8.000-10.000 ανθρώπων ενώ, 1950 άτομα επέστρεψαν μετά τον πόλεμο στη Θεσσαλονίκη. Σήμερα, εκτιμάται πως οι εβραίοι στην Ελλάδα είναι περίπου 5.500, κυρίως Σεφαραδίτες αλλά και Ρωμανιώτες, με τους

2.500, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας, να διαμένει στην Αθήνα (Balodimas-Bartolomei, 2016, pp. 244-246).

Ωστόσο, υπάρχουν απόγονοι των επιζώντων στην Ελλάδα, ο αριθμός των οποίων είναι δύσκολο να καταγραφεί λόγω του ότι έλαβαν χώρα μικτοί γάμοι που οδήγησαν στην αλλαγή της θρησκείας των πολιτών ή και των τέκνων αυτών, που σημαίνει πως ο ακριβής προσδιορισμός των ατόμων που συνδέονται με την κοινότητα είναι σύνθετο έργο (Balodimas-Bartolomei, 2016, pp. 245-246). Το γεγονός της απώλειας χιλιάδων ανθρώπινων ζωών έμελλε να αλλάξει για πάντα τη σύνθεση του πληθυσμού των ελληνικών αστικών κέντρων και, παρόλα αυτά, ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα, παρέμεινε ως φαινόμενο ακόμα και μετά τον πόλεμο. Αυτό έγινε παρά το γεγονός πως, πολλοί πολίτες, ασχέτως της θρησκείας τους, απώλεσαν τη ζωή τους από τα εγκλήματα των κατοχικών δυνάμεων και για να προστατεύσουν τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας (Blümel, 2017).

4.3. Συμπεράσματα κεφαλαίου

Το Ολοκαύτωμα ξεκίνησε στην Ελλάδα το 1943. Οι γερμανικές δυνάμεις ανέλαβαν την εξουσία σε πολλές περιοχές που τελούσαν υπό ιταλική διοίκηση και, ως εκ τούτου, επέβαλαν μέτρα ανάλογα με αυτά που εφαρμόζονταν σε χώρες όπως η Γερμανία και η Ολλανδία, δηλαδή το να φέρουν οι πολίτες το κίτρινο αστέρι ή να μη συμμετέχουν στην οικονομική δραστηριότητα στη χώρα. Ωστόσο, η κορύφωση των γεγονότων ήρθε με τη μαζική συγκέντρωση και μετακίνηση των εβραίων της πόλης σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Από αυτούς, ελάχιστοι επέζησαν.

Κεφάλαιο 5: Συμπεράσματα

Η διπλωματική εργασία αυτή επικεντρώνεται στην κάλυψη ενός κενού στη διαθέσιμη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, τόσο ελληνόγλωσση όσο και ξενόγλωσση. Το κενό αυτό αφορά το πώς διαμορφώθηκαν οι σχέσεις της εβραϊκής και χριστιανικής, κυρίως χριστιανορθόδοξης, κοινότητας των Ιωαννίνων από το 1913 μέχρι και το 1944. Η περίοδος αυτή, επιλέχθηκε με κριτήριο δύο σημαντικά ιστορικά γεγονότα – ορόσημα τα οποία καθόρισαν την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ των πληθυσμών αυτών- το πρώτο ήταν η ενσωμάτωση των Ιωαννίνων στο ελληνικό κράτος το 1913 και, το δεύτερο, ο εκτοπισμός των Εβραίων από τις κατοχικές δυνάμεις στα Ιωάννινα το 1944.

Η διπλωματική αυτή είχε ως στόχο το να αναδείξει την ιστορική πορεία των σχέσεων των μελών της κοινότητας, κατά βάση, των Ρωμανιωτών εβραίων των Ιωαννίνων με την χριστιανική κοινότητα. Το παράδειγμα του Ολοκαυτώματος, ως ένα από τα τραγικότερα γεγονότα στην ανθρώπινη ιστορία, προσεγγίζεται ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πώς οι αλληπάλληλες κρίσεις σε μια κοινωνία οδηγούν στο να στοχοποιηθεί μια συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Πράγματι, σε επίπεδο Ευρώπης, διαπιστώθηκε πώς απώλεσαν τη ζωή τους εκατομμύρια εβραίοι, χιλιάδες εκ των οποίων καταγόταν από την Ελλάδα. Αυτό συνέβη, παρά τις συστηματικές προσπάθειες πολλών άλλων μελών της κοινωνίας να τους προστατεύσουν, δεδομένου πώς η Ελλάδα βρισκόταν υπό στρατιωτική κατοχή ξένων δυνάμεων. Η στοχοποίηση ήταν τόσο μεγάλη που υπήρξε συστηματική δίωξη των εβραίων της Ελλάδας καθώς και εφαρμόζονταν μέτρα όπως συλλήψεις και εκτελέσεις χριστιανών που τους βοήθησαν να διαφύγουν.

Σε ό,τι αφορά τη μεθοδολογία της διπλωματικής αυτής, η παρούσα εργασία, συγκεκριμένα, επιχειρεί τη σύνθεση των διαθέσιμων βιβλιογραφικών αναφορών στην ελληνική, τη γαλλική και την αγγλική γλώσσα, με έμφαση στο να αναδειχθεί το πώς εξελίχθηκαν ιστορικά οι σχέσεις μεταξύ των εν λόγω πληθυσμών, όπως και το ποια ήταν τα ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά αίτια της επιδείνωσης των σχέσεων τους. Στην εργασία, αναγνωρίζεται, δε, ο καταλυτικός αντίκτυπος της εβραϊκής – ρωμανιώτικης κοινότητας στα Ιωάννινα ως μια από τις παλαιότερες κοινότητες που επηρέασαν τη σύγχρονη ταυτότητα, εθνογραφία και ιστορία των Ιωαννίνων. Ακόμα, αναγνωρίζεται πώς, η μελέτη της ιστορίας των εβραϊκών

κοινοτήτων στα Ιωάννινα δε συνιστά ένα απλό έργο αλλά προϋποθέτει την ανάδειξη της πολυμορφίας των σχέσεων της τοπικής ελίτ με τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας όσο και του αντίκτυπου του Ολοκαυτώματος ως ένα από τα πιο τραγικά γεγονότα στην ανθρώπινη ιστορία στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους.

5.1. Συμπεράσματα της ανάλυσης

Το 1913, αποτελεί σημείο – σταθμό στη μελέτη των σχέσεων των εβραϊκών με τις χριστιανικές κοινότητες στα Ιωάννινα λόγω και του γεγονότος πως, την περίοδο εκείνη, εγκαταλείφθηκε το οθωμανικό, κατά βάση πολυπολιτισμικό σύστημα, και έγινε αναθεώρηση των παλαιότερων συστημάτων που εφαρμόζονταν. Οι Εβραίοι στην Ήπειρο, δεν αναγνωρίζονταν ως μειονότητα, αλλά εντάσσονταν στο γενικό πληθυσμό, μέχρι και τουλάχιστον το 1920, κάτι που καθιστά δύσκολη έως αδύνατη την παρουσίαση στατιστικών για την εβραϊκή παρουσία στην πόλη αυτή μέχρι και τα μέσα του 1920.

Ωστόσο, εβραϊκή παρουσία στα Ιωάννινα αναφέρεται από τους ιστορικούς από την ίδρυση της πόλης. Δείγματα της σημαντικής παρουσίας και της επιρροής του εβραϊκού στοιχείου στην πόλη αναφέρονται σε διάφορα ιστορικά έργα και συμπεριλαμβάνουν τις τοπικές διαλέκτους (ρωμανική ελληνική εμπλουτισμένη με εβραϊκές λέξεις), την αρχιτεκτονική, την παιδεία και την τέχνη. Παρόλα ταύτα, υπήρχε έντονη μεταναστευτική δραστηριότητα των Εβραίων από τα Ιωάννινα σε άλλες περιοχές της χώρας από το 1869 και έπειτα, σε μεγάλο βαθμό λόγω των καταστροφών που υπέστησαν οι έμποροι που ανήκαν στην κοινότητα στα πλαίσια της ανοικοδόμησης της πόλης.

Την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων, οι εβραϊκοί πληθυσμοί υπέστησαν στέρηση δικαιωμάτων τους στην ιδιοκτησία από ορισμένους Χριστιανούς, με αποτέλεσμα το να τεταθούν οι σχέσεις τους. Επίσης, υπήρχαν κατηγορίες των Εβραίων ως κατάσκοποι, κάτι το οποίο υποστηρίχθηκε έντονα και οδήγησε στην περαιτέρω επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ των κοινοτήτων. Ωστόσο, δεν αναφέρονται, βιβλιογραφικά, συγκεκριμένες ενέργειες και εχθροπραξίες μεταξύ των εν λόγω πληθυσμών.

Την περίοδο του μεσοπολέμου, οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών στα Ιωάννινα καθορίστηκαν και από τις πολιτικές και από τις κοινωνικές εξελίξεις. Σε πολιτικό επίπεδο, υπήρχε διχοτόμηση ανάμεσα στους φιλοβασιλικούς και τους υποστηρικτές του Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως και διαμάχες σε σχέση με το ποια στάση θα πρέπει να διατηρεί η Ελλάδα στα διεθνή πράγματα. Στα Ιωάννινα, σημαντικότερο γεγονός ήταν η ένωση με την Ελλάδα, όπως και το γεγονός πως η πόλη αντιμετώπιζε το ζήτημα της ενδεχόμενης σύγκρουσης με την Αλβανία ή και την Ιταλία, με αμφότερα τα κράτη να διεκδικούν εδάφη.

Η ανασφάλεια αυτή οδήγησε στο να χειροτερεύσει η θέση των μειονοτήτων σε τοπικό επίπεδο. Η μικρασιατική καταστροφή δεν οδήγησε σε βελτιώσεις της κατάστασης. Οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου, αρχικά, στράφηκαν προς την ομογενοποίηση και την ενσωμάτωση των πληθυσμών των μειονοτήτων στο βασικό πληθυσμό της χώρας που ήταν, κατά βάση, ελληνόφωνοι, Έλληνες στην εθνικότητα και καταγωγή και χριστιανοί ορθόδοξοι. Η μεγάλη σημασία, όμως, που ενείχε η θρησκεία δεν μπορεί να αγνοηθεί από μια ιστορική μελέτη αφού, ακόμα και η Συνθήκη της Λωζάνης, έθετε ως βασικό κριτήριο της ανταλλαγής τη θρησκεία.

Οι κύριες περιοχές της χώρας που διέθεταν έντονο εβραϊκό στοιχείο, δηλαδή η Δυτική Μακεδονία, η Ήπειρος και η Θεσσαλονίκη, μέχρι και το 1910, παρουσίαζε σταθερότητα, ενώ, αργότερα, οι σχέσεις άρχισαν να γίνονται περισσότερο τεταμένες μεταξύ των κοινοτήτων. Μόνο στη Θεσσαλονίκη, όπου και οι Εβραίοι συνιστούσαν μια μεγάλη ομάδα του πληθυσμού, τα δικαιώματα αυτών και η εκπροσώπησή τους παρέμεναν σε ικανοποιητικά επίπεδα μέχρι και τα μέσα του 1930.

Από το 1928 και έπειτα, οι 2000 περίπου Εβραίοι κάτοικοι των Ιωαννίνων άρχισαν σταδιακά να βιώνουν τον περιορισμό των δικαιωμάτων τους και προβλήματα στην καθημερινότητά τους. Ως αποτέλεσμα, υπήρξε μετανάστευση και εξωτερική και εσωτερική. Ακόμα, ο ανταγωνισμός μεταξύ των Χριστιανών και των Εβραίων εντεινόταν με αποτέλεσμα να χειροτερεύσει και η ποιότητα της ζωής των Εβραίων στα Ιωάννινα που συνιστούσαν τη μειοψηφία.

Επιπροσθέτως, η Ελλάδα, την περίοδο μεταξύ του 1913-1944, υπέστη δριμείες αλλαγές και αντιμετώπισε πολλαπλές κρίσεις. Παρότι την περίοδο του μεσοπολέμου αναφέρεται αύξηση της πολιτιστικής και οικονομικής δραστηριότητας, ανάπτυξη των υποδομών και βελτίωση της γενικής κατάστασης του πληθυσμού, όπως άλλωστε

συνέβη και διεθνώς, το 1922, η μικρασιατική καταστροφή έμελλε να επιφέρει σημαντικότερες αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού και στις διακοινοτικές σχέσεις.

Ωστόσο, όπως συνέβη και στην υπόλοιπη Ευρώπη, έτσι και στην Ελλάδα, τη δεκαετία αυτή έλαβαν χώρα αλλαγές στο πολίτευμα. Η στροφή προς τη φασιστική ιδεολογία έφερε τους Εβραίους και άλλες μειονοτικές ομάδες στο επίκεντρο των πολιτικών. Εν μέρει, η στροφή αυτή οφείλεται στο κραχ και τις κρίσεις που επέφερε.

Η κορύφωση των γεγονότων αυτών έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1940. Μέχρι και την περίοδο, όμως, του 1943, η εβραϊκή κοινότητα στα Ιωάννινα διατηρούσε τα δικαιώματά της και δεν υπήρχε άμεση απειλή ανάλογη με αυτή που υφίστατο στη Γερμανία ή σε γερμανοκρατούμενες περιοχές. Η αποχώρηση των ιταλικών δυνάμεων από τα Ιωάννινα, ωστόσο, επέφερε μια ολική αλλαγή στον τρόπο αντιμετώπισης των Εβραίων της πόλης που, σε ποσοστό 90% θανατώθηκαν και, σε ένα ποσοστό 10% διέφυγαν.

Τα γεγονότα αυτά είχαν ολέθριες συνέπειες και για την κοινότητα και για τη ζωή των πόλεων όπου ζούσε η εβραϊκή μειονότητα. Η απώλεια σχεδόν 70.000 ζώων την περίοδο 1943 – 1944 αποτέλεσε ένα από τα τραγικότερα γεγονότα του 20ου αιώνα και οδήγησε στην αλλαγή του τρόπου ζωής των ανθρώπων στις πόλεις που αυτοί οι πολίτες έζησαν. Σήμερα, παραμένουν στην Ελλάδα λιγότερο από 5.500 άτομα που ανήκουν στην εβραϊκή μειονότητα, ωστόσο, ο αριθμός αυτών φθίνει με το χρόνο, τόσο λόγω των μικτών γάμων όσο και λόγω του δημογραφικού προβλήματος.

5.2. Περιορισμοί της μελέτης

Όπως κάθε διπλωματική, έτσι και η παρούσα παρουσιάζει περιορισμούς και κενά. Ο σημαντικότερος περιορισμός της είναι πως περιορίζεται σε μια ανάλυση και κριτική σύνθεση – αποτίμηση δευτερογενών δεδομένων. Αυτό γίνεται διότι, σήμερα, δεν υπάρχει πλέον η Ρωμανιώτικη κοινότητα στα Ιωάννινα και ο μεγαλύτερος αριθμός μελών της εβραϊκής κοινότητας εντοπίζεται στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη.

Ο δεύτερος σημαντικότερος περιορισμός είναι το γεγονός πως, στην Ελλάδα, η βιβλιογραφία σε σχέση με τους Ρωμανιώτες, ειδικά, Εβραίους, είναι ελάχιστη και

αφορά κυρίως βιβλία του περασμένου αιώνα τα οποία αναφέρονται σε ιστορικά στοιχεία του 15ου – 19ου αιώνα και λιγότερο στη σύγχρονη ιστορία τους. Η μελέτη της πορείας αυτών στο χρόνο έγινε, κατά κύριο λόγο, αξιοποιώντας δεδομένα από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία ενώ, πολλά από τα συγγράμματα που εντοπίστηκαν σε ξένες βάσεις δεδομένων ήταν σχεδόν αδύνατο να αποκτηθούν αφού δεν εντοπίζονται σε ελληνικές βιβλιοθήκες. Αυτό κατέστησε τη συγγραφή της διπλωματικής ένα σύνθετο έργο και οδήγησε στη χρήση μιας πληθώρας πηγών, όπως άρθρα, συγγράμματα και δημοσιεύσεις σε αξιόπιστες ιστοσελίδες.

5.3. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Η ανάλυση των πηγών που αναφέρονται στο Ολοκαύτωμα αποτέλεσε μια εμπειρία η οποία ήταν ιδιαίτερα έντονη καθώς τα εγκλήματα κατά της κοινότητας, εισάγονται τις τελευταίες δεκαετίες ως θέμα προς ανάλυση για την ακαδημαϊκή κοινότητα στην Ελλάδα. Η εκπαίδευση για το Ολοκαύτωμα αποτελεί την κύρια θεματική ενός σημαντικού αριθμού από τα ελληνόγλωσσα άρθρα και βιβλία που μελετήθηκαν, ενώ εξίσου σημαντικό παραμένει το γεγονός του να εκκινηθεί η συζήτηση σε σχέση με τις πολλαπλές συνέπειες του φαινομένου του πολέμου στην ανθρωπότητα.

Η διπλωματική αυτή επιχείρησε το να διερευνήσει τις σχέσεις ανάμεσα στην εβραϊκή και τη χριστιανική κοινότητα των Ιωαννίνων χωρίς προκατάληψη και με επίγνωση του γεγονότος πως, σε μια ιστορική ανάλυση, οι πηγές που χρησιμοποιούνται αντανακλούν τις απόψεις και θέσεις των συγγραφέων. Ωστόσο, επιχείρησε ταυτόχρονα το να επιδείξει την ανάλογη ευαισθησία στη μελέτη ενός ιστορικού γεγονότος που οδήγησε στο θάνατο εκατομμυρίων με επίγνωση του γεγονότος πως αυτό συνέβη σε μια περίοδο κρίσης όπου, η Ελλάδα, βρισκόταν σε μια κατάσταση διαρκούς αλλαγής.

Οι προτάσεις για μελλοντική έρευνα ξεκινούν από τις διαπιστώσεις αυτές και έχουν ως στόχο το να ενθαρρύνουν την εκκίνηση της ακαδημαϊκής συζήτησης στη χώρα αναφορικά με την ιστορία και την τύχη των Ρωμανιωτών εβραίων στα Ιωάννινα. Έτσι, η πρώτη πρόταση που διατυπώνεται, αφορά το να γίνει μια προσπάθεια αναζήτησης του καλλιτεχνικού έργου των Ρωμανιωτών εβραίων στα Ιωάννινα και τη μελέτη του

πως αυτό αντανακλά τις αλλαγές στις σχέσεις τους με τη χριστιανική κοινότητα από το 1913 και έπειτα.

Η δεύτερη, αφορά την διεξαγωγή συνεντεύξεων στα Ιωάννινα σε άτομα ηλικίας άνω των 90 τα οποία, πιθανώς, έχουν μνήμες από τα γεγονότα του 1943-1944 και μπορούν να διατυπώσουν τις θέσεις και τις απόψεις τους αναφορικά με τις σχέσεις των χριστιανικών και εβραϊκών κοινοτήτων στην περιοχή. Μια τέτοιου τύπου έρευνα θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, ωστόσο, στο να αποκαλύψει το τι συνέβη μετά το Ολοκαύτωμα και τις εμπειρίες των επιζώντων χριστιανών των Ιωαννίνων.

Βιβλιογραφία

- Alexiou, N. (2006). Romaniote jews in the United States. *The Journal of Modern Hellenism*, 169-179.
- Balodimas-Bartolomei, A. (2016). Political and Pedagogical Dimensions in Holocaust Education: Teacher Seminars and Staff Development in Greece. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education*, 10(4), 242-254.
- Blümel, T. (2017). Antisemitism as political theology in Greece and its impact on Greek Jewry, 1967–1979. *Southeast European and Black Sea Studies*, 17(2), 181-202.
- Bowman, S. B. (2009). The Agony of Greek Jews, 1940–1945. In *The Agony of Greek Jews, 1940–1945*. Stanford university press.
- Case, H. (2009). Between States. In *Between States*. Stanford University Press.
- Chandrinou, J. (2014). Roll of Honour: Those who ripped the Yellow Stars. *The Greek Jews of the National Resistance*. Διαθέσιμο σε: <https://www.jwmww2.org/userfiles/file/Synagonistgreece.pdf>.
- Dalven, R. (2017). The Holocaust of Jewish Greeks and Jews of Thessaloniki. 2017 update. Available from: https://www.academia.edu/34474249/2017_update_The_Holocaust_of_Jewish_Greeks_and_Jews_of_Thessaloniki_Italian_truncated_and_selective_Humanity_Spanish_adaptable_Citizenship_plus_Update_and_Addenda_and_full_Proceedings.
- Djordjevic, D., & Fischer-Galati, S. (1981). Epilogue: The Bolshevik Revolution and Balkan Revolutions. In *The Balkan Revolutionary Tradition* (pp. 215-226). Columbia University Press.
- Drange, M. (2017). *Supervisor, Facilitator and Arbitrator: a Study of the Involvement of the Minority Section of the League of Nations in the Forced Population Exchange between Greece and Turkey in 1923* (Master's thesis).

Droumpouki, A. M. (2021). A Difficult Return: Aspects of the Rebuilding of the Jewish Communities in Greece, 1945–1947. *Journal of Jewish Identities*, 14(2), 135-154.

Duggan, S.P.(1913). The Balkan Adjustment. *Political Science Quarterly*, 28(4). Διαθέσιμο σε: <https://www.jstor.org/stable/pdf/2141823.pdf>.

Faja, X. (2013). Wilhem Wied and the Movement of Northern Epirus: The Protocol of Corfu. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(10), 715.

Fleming E. K. (2009). *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

Fromm, A. (2007). *We are few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*, Εκδόσεις Lexington Books.

Fromm, A. B. (2014). My Mother Is Greek. *Jewish Mothers Tell Their Stories: Acts of Love and Courage*, 37.

Gerwarth, R., & Ungör, U. Ü. (2014). Αυτοκρατορική αποκάλυψη: η κατάρρευση της Οθωμανικής και της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας και η κυριαρχία της βίας στα διάδοχα κράτη. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 32, 17-58.

Gross C. D., (1981). *The Jewish People's Almanac*, “The Jews of Jannina: An Ancient Community in Greece”, United States Of America: First Edition.

Handman, M. É. (2002). L’Autre des non-juifs... et des juifs: les romaniotes. *Études balkaniques*, (1), 133-164.

Hassiotis, I. K. (1997). The Jewish Communities of Southeastern Europe. *From the Fifteenth Century to the End of World War II*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 475-493.

Ikonomopoulos, M. H. (2007). The Romaniote Jewish Community in New York. *The Journal of Modern Hellenism*, 23, 141-168. Διαθέσιμο σε: <https://journals.sfu.ca/jmh/index.php/jmh/article/view/242>.

Ioannina Tv (2016). Μυθιστορίες: Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων. Διαθέσιμο σε: <https://www.youtube.com/watch?v=pDrjEMzOG0g>.

Kinley, C. (2021). The Balkan war in Epirus: religious identity and the continuity of conflict. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(5), 667-683. Διαθέσιμο σε:

https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/67972559/The_Balkan_War_in_Epirus_Religious_Identity_and_the_Continuity_of_Conflict-with-cover-page-v2.pdf?Expires=1656234864&Signature=PfrIZ8DE9kb-VbRzZHsZ~hlGCaZo6sLdqFWhtloHqrr4ZOca7hdQBGVh~WoSWkA~ch5O4eveSmkIEv30AJJwJRiSmXFjyGoNVvBHlirFlOLhyXkj1mht3vJELLMUfMpGVEuRZ7jm2Sx~I4JDLIKGnFHFv7NKMTTozPlXGhqgd2ffQnYzGY8~OjCU9H0yLiAuFHX60DQNV~1NNyS0YE-9H-NiFTXSehc01TBQ~ZwH0IZeoGSunEMtsuZt8xR14b1seknvDUrLKdnI~8f3le6GYESn2ps7NCkp-XbvzcHqx-iBLtH0HSCNOBpT2ej3wt4veakVvxWq9RAYmlyAecX5g_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA.

Krivoruchko, J. G. (2005). A Case of Divergent Convergence. The Cultural Identity of Romaniote Jewry. *Developing Cultural Identity in the Balkans. Convergence vs. Divergence*. Brussels: Peter Lang, 149-163.

Kurmantzi, E. (2017). The Jewish Community of Ioannina: History and Civilization. Διαθέσιμο σε: <http://journals.uni-vt.bg/balkans/eng/vol3/iss1/28>.

Mazower, M. (2002). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου* - Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Modras, R. (2005). *The Catholic church and antisemitism*. Routledge.

Osswald, B. (2007). The ethnic composition of medieval Epirus. *Imagining frontiers, contesting identities*, 2, 125.

Pierron, B. (2004). *Εβραίοι και Χριστιανοί στην Νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των Διακοινοτικών Σχέσεων από το 1821 ως το 1945*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.

Ragaru, N., & Le Noc, M. (2021). Visual Clues to the Holocaust: The Case of the Deportation of Jews from Northern Greece. *Holocaust and Genocide Studies*, 35(3), 376-403.

Schminck - Gustavus, C.U. (2008). *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας* (επιμ. Ε. Τορόση, μτφ. Σ. Γεωργαλλίδη, Α. Νέττας, Α. Παντίδη, Θ. Παντίδης). Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι.

Stallings, A. E. (2018). Multiplying in Greek: Recovering the images of a Jewish family murdered at Auschwitz. *TLS. Times Literary Supplement*, (6000), 50-51.

Stanev, K., Alvarez-Palau, E. J., & Martí-Henneberg, J. (2017). Railway development and the economic and political integration of the Balkans, c. 1850–2000. *Europe-Asia Studies*, 69(10), 1601-1625.

Urwin, D. W. (2014). *The community of Europe: A history of European integration since 1945*. Routledge.

Varon - Vassard, O. (2012). *Η ανάδυση μίας δύσκολης μνήμης: Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

Venturas, L. (2004). Divergent routes to the study of the diaspora in post-war Greece and the USA. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 30(1), 121-142.

Ασίκης, Κ. (2018). Μαρτυρίες και πηγές για την εισβολή του βουλγαρικού στρατού στη Φλώρινα (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1944). Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Διπλωματική Εργασία.

Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. Παπαδοπούλου Χ. (2014). *Πριν σβήσει η φλόγα: Καταγραφή της γεβανικής διαλέκτου*. Ρόδος : Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

Βύρωνα, Π. Κ. Δ., Γεωργούλης, Σ., Ατζέμογλου, Ν., & Χατζηανδρέου, Ρ. (2002). Ο Ελληνισμός της Ανατολής και της Θράκης μετά το Πρωτόκολλο των Μουδανιών και τη Συνθήκη της Λωζάνης. *80 Χρόνια Μικρά Ασία: Η καρδιά των αλησμόνητων πατρίδων χτυπά στο Βύρωνα*.

Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, Ε. (2010). *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Βενιζέλος.

Γκότοβος, Α. (2019). Οι Ασπράγγελοι, ο Κατοχικός Εμφύλιος και ο Waldheim Huffington Post, άρθρο της 21^{ης} Ιουλίου 2019, Διαθέσιμο σε: https://www.huffingtonpost.gr/entry/oi-asprayyeloι-o-katochikos-emfelios-kai-o-waldheim_gr_5d334690e4b0419fd32da590.

Δενελάβας-Εξαδακτύλος, Γ. Φ. (2010). *Η θέση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης μέσα από τις αφηγήσεις ηλικιωμένων Εβραίων της πόλης* (No. GRI-2010-4370). Aristotle University of Thessaloniki.

Δερτιλής, Γ.Β. (2014). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830 - 1920* (Όγδοη Έκδοση Αναθεωρημένη και Συμπληρωμένη). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Διβάνη, Λ. (2000). *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)* (τρίτη έκδοση). Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη.

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (2017). Η ελληνική αντίσταση και οι Εβραίοι (συλλογή αρχείων). Διαθέσιμο σε: <https://www.jewishmuseum.gr/i-elliniki-antistasi-ke-i-evrei-1941-1944/>.

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, (2020). Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων: 1940 - 1945. Διαθέσιμο από: <https://www.jewishmuseum.gr/i-evraiki-koinotita-ton-ioanninon-1940-1945/#RL>.

Ετμεκτσόγλου, Γαβριέλλα (2007). Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 – 1945 Κατοχή – Αντίσταση* (τ. γ1). Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιόραμα, 175-195.

Ζωγραφάκης Γ.(επιμ.), (1978). *Γιοσέφ Ελιγιά, Θεσσαλονίκη: Εβραϊκά Μελετήματα*.

Ιορδάνογλου, Α. (1989). Ο τύπος της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης από τη συνθήκη της Λωζάνης ως σήμερα. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3, 217-238.

Καβάλα, Μ. (2015). *Το χρονικό της καταστροφής στην υπόλοιπη Ελλάδα*. Στο Μ. Καβάλα, Μ. (επιμ.), *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4440>.

Καραγιαννίδης, Ν. Ε. (2008). Δωσιλογισμός και συλλογική μνήμη: το παράδειγμα της Καβάλας 1941 - 1944. Στο: Δ. Ι. Μιχαηλίδης, Η. Νικολακόπουλος και Χ. Φλάισερ (επιμ.), «*Εχθρός*» εντός των τειχών. Όψεις δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Καρατζά, Δ. Γ. (2014). Ο εκτοπισμός των Εβραίων των Ιωαννίνων κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. *Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο*.

Κοκολάκης Μ. (1993). *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, Διοίκηση και Πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Κολλάρος, Β. (2015). *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου* (Doctoral dissertation, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών).

Κοτρώτσιου, Σ. (2021). Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων: Μετάδοση γλώσσας και παράδοσης. Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Διαθέσιμο σε: <https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/2192/Stavroula%20Kotrotsiou.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Λουδάρου, Α. (2016). Οι Εβραίοι της Ελλάδας: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή 2.300 Χρόνων. Πρακτικά 18^{ου} Σεμιναρίου «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα» (σσ. 11-17). Λάρισα 20-21.10.2016. Εβραϊκό Μουσείο: https://www.jewishmuseum.gr/wp-content/uploads/2017/10/praktika_seminariou_larisa_2016_final.pdf.

Λούκος, Χ. (2007). *Η πείνα στην κατοχή – Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Στο Χ. Χατζηιωσήφ & Παπαστρατής Π. *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β Παγκόσμιος Πόλεμος – Κατοχή και αντίσταση 1940-1945*, Τόμος Γ μέρος 2 (σσ. 219-263). Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

Μάγερ, Χ. Φ. (2009). *Ματωμένο Εντελβαίς. Η 1η ορεινή μεραρχία, το 22ο σώμα στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943 - 1944*. Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Μαργαρίτης, Γ. (1998). *Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας. Ιδεολογία, κοινωνικές εντάσεις και συγκυρία*. Στο Ρ. Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*. Αθήνα: εκδόσεις Βάνιας.

Μαργαρίτης, Γ. (2005). *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες: Στοιχεία για την καταστροφή των Μειονοτήτων της Ελλάδας, Τσάμηδες και Εβραίοι*. Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιόραμα.

Ματθαίου, Σ. (1989). Αντώνης Λιάκος, Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία/Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. *Μνήμων*, 12, 285-290.

Μάτσα, Τ. (2017) *Unwertes Leben, Unwerter Tod*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Διαθέσιμο σε: <https://core.ac.uk/download/pdf/132825057.pdf>.

Μάτσας Μ. Ι. (1955). Τα ονόματα των Εβραίων στα Γιάννινα, Ανάτυπο από τον τόμον: *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρίστου Σούλη*, Αθήνα.

Μεβοράχ, Ν. Ε. (2020). *Οι Εβραίοι του Βορείου Ελλαδικού Χώρου: Μια Διαχρονική Παρουσία Μνήμης και Αλήθειας*» Πρόταση για Περιοδική Έκθεση (No. GRI-2020-27612). Aristotle University of Thessaloniki.

Μόλχο, Ρ. (2015). *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*. Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη.

Μπεζέ, Ε. (2016). Σύντομο Χρονικό του Ολοκαυτώματος των Ελλήνων Εβραίων (1941-1944). Πρακτικά 18^{ου} Σεμιναρίου «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα» (σσ. 18-23). Λάρισα 20-21.10.2016. Εβραϊκό Μουσείο: https://www.jewishmuseum.gr/wp-content/uploads/2017/10/praktika_seminariou_larisa_2016_final.pdf.

Μπενβενίστε, Ρ. (1998). Εβραϊκή Ιστορία, εβραϊκή μνήμη και μνημονικοί τόποι. Στο: Οντέτ, Β.Β. (επιμ.), *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.

Νάχμαν Ε. (1996). *Γιάννενα, Ταξίδι στο Παρελθόν*. Αθήνα: Εκδόσεις TALOS.

Παπαγεωργίου, Γ. (2003). Ήπειρος 1871-1912. Ιστορία του Ελληνισμού: 5^{ος} Τόμος- Τα χρόνια της Οικονομικής Σταθερότητας (σσ. 309-327). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαϊωάννου, Γ. (Μάρτιος-Απρίλιος 2003). Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων και η ιστορία της, *Χρονικά*, Τόμος ΚΣΤ', Τεύχος 184, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ.

Παπαστεφανάκη, Λ. (2015). «Άνθρωποι ταπεινοί, φρόνιμοι, νοικοκυρεμένοι και καλοί οικογενειάρχες...». Προς μια κοινωνική ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων τον 20ό αιώνα. Στο: Α. Μαχαιρά και Λ. Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, 15ος-20ός αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Ιωάννινα, 21-23 Μαΐου 2015)*. Διαθέσιμο από: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/55304539/St15_PAPASTEFANAKI_Anthropoi_tapeinoi_Pros_mia_koinoniki_istoria_Evraikes_koinotites_Ioannina_2016-libre.pdf?1513424028=&response-content.

Πλουμίδης, Σ. Γ. (2013). Η Πρέβεζα και το Αλβανικό Ζήτημα (1913): Μια σχέση με προϊστορία. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 431-438.

Σαν σήμερα (χ.χ.). Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Διαθέσιμο σε: <https://www.sansimera.gr/articles/601>.

Σβολόπουλος, Κ. (1989). Η προοπτική των ελληνοτουρκικών σχέσεων στα πλαίσια του καθεστώτος της Λωζάνης. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3, 173-181.

Σιομπότης, Γ. (2005). *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος.

Σφήκα - Θεοδοσίου, Α. (2004). *Η Ιταλία στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.

Τζιόβας, Π.Δ. (2015). *Η εβραϊκή παρουσία στην Ήπειρο και οι Ρωμανιώτες ΓιαννιωτοΕβραίοι της Θεσπρωτίας*. Ιωάννινα: Αυτοέκδοση.

Τσάμος, Δ. (2020). *Η Μεγάλη Βρετανία, η Ελλάδα και το ζήτημα των Στενών από τη συνθήκη της Λωζάνης (1923) έως και τη σύμβαση του Μοντρέ (1936)* (Doctoral dissertation, University of the Aegean; Πανεπιστήμιο Αιγαίου).